

Pristup odgojitelja i stručnih suradnika u pružanju podrške djeci suočenom s gubitkom bliske osobe

Perić, Vlatka

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Teacher Education / Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:147:302077>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-27**

Repository / Repozitorij:

[University of Zagreb Faculty of Teacher Education - Digital repository](#)

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI STUDIJ**

Vlatka Perić

**PRISTUP ODGOJITELJA I STRUČNIH SURADNIKA U
PRUŽANJU PODRŠKE DJECI SUOČENOM S GUBITKOM
BLISKE OSOBE**

Diplomski rad

Zagreb, veljača, 2021.

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ODGOJITELJSKI STUDIJ**

Vlatka Perić

**PRISTUP ODGOJITELJA I STRUČNIH SURADNIKA U
PRUŽANJU PODRŠKE DJECI SUOČENOM S GUBITKOM
BLISKE OSOBE**

Diplomski rad

**Mentor rada:
doc. dr. sc. Daria Rovan**

Zagreb, veljača, 2021.

ZAHVALA

Na početku, htjela bih se zahvaliti svojoj mentorici doc. dr. sc. Dariji Rovan na mentorstvu i na stručnom vodstvu tijekom cijelog procesa izrade moga rada. Zahvaljujem se na cjelokupnoj pomoći, na svim savjetima, ali i na brzim povratnim informacijama.

Zatim, htjela bih se zahvaliti svojoj obitelji i prijateljima, koji su mi pomogli pronaći sudionike ovoga istraživanja te im se isto tako zahvaljujem na podršci i motivaciji koju su mi pružali tijekom pisanja samoga rada.

Zahvaljujem se i svojim roditeljima koji su mi pružili mogućnost studiranja u drugom gradu. Hvala vam što ste vjerovali u mene, što ste me podržavali i što ste mi dopustili da slijedim svoj put!

I naposljetku, želim napomenuti kako ovaj rad posvećujem svojoj pokojnoj nani Antici i svom pokojnom didu Vinku. Bez vašeg gubitka, ne bih ni upola mogla shvatiti sve one koji su nekoga izgubili! Hvala vam za prekrasno djetinjstvo i za sve one srcu drage i bezbrižne dane, jer bez vas, ja zasigurno danas ne bih bila ono što jesam!

SAŽETAK

Sva djeca dožive gubitak – to je neizbježan dio odrastanja. Prvi djetetov susret s gubitkom može biti gubitak omiljene igračke, smrt kućnog ljubimca, a ponekad i smrt brata ili sestre, bake ili djeda, kao i smrt roditelja i drugih njemu bliskih osoba. Međutim, smrt roditelja ima po dijete najveće posljedice. To je egzistencijalno i razvojno najteži i zato i najbolniji gubitak. Na dječje tugovanje, kao i na percepciju gubitka (smrti) i na ekspresiju emocija, utječe stupanj djetetovog kognitivnog i emocionalnog razvoja. Odrasli (roditelji ili skrbnici, odgojitelji) su jedan od iznimno važnih i moćnih činitelja u procesu tugovanja djece te oni od njih (prirodno) očekuju podršku i zaštitu u situaciji gubitka. Nadalje, ne smije se izgubiti iz vida prirodna potreba djeteta za ponovnim interpretiranjem gubitka (smrti) na slijedećem stupnju djetetovog kognitivnog razvoja, kao i potreba za poticanjem njegovih razvojnih potencijala u smjeru nastavka razvojnih procesa tijekom djetinjstva.

Cilj ovoga istraživanja bio je istražiti perspektivu odgojitelja i stručnih suradnika o pružanju podrške djeci suočenom s gubitkom bliske osobe tijekom boravka u dječjem vrtiću. U istraživanju je sudjelovalo 10 odgojitelja i 10 stručnih suradnika (psihologa i pedagoga) s područja grada Rijeke i s područja grada Zagreba. U ovom istraživanju koristio se polustrukturirani intervju, a prikupljeni podaci analizirani su metodom analize sadržaja. Provedenim istraživanjem dobiveni su odgovori na postavljena istraživačka pitanja te je dobiven jasan uvid u različita iskustva odgojitelja i stručnih suradnika u pružanju podrške djeci suočenom s gubitkom bliske osobe. Ovim je istraživanjem utvrđena perspektiva odgojitelja i stručnih suradnika o njihovoj ulozi u pružanju podrške djeci suočenom s gubitkom bliske osobe. Odgojitelji ističu kako je njihova uloga prvenstveno usmjerena na podršku roditeljima, dok stručni suradnici smatraju kako je uloga odgojitelja prvenstveno usmjerena na podršku djetetu. Dok za ulogu stručnih suradnika, odgojitelji navode kako je ona prvenstveno usmjerena na podršku i pomoć odgojiteljima, stručni suradnici smatraju kako je njihova uloga prvenstveno usmjerena na podršku djetetu. Svi sudionici u istraživanju prepoznaju kako stručna služba vrtića i odgojitelji trebaju svakodnevno i planski surađivati kako bi se ostvario najbolji mogući pristup djeci koja su suočena s gubitkom bliske osobe.

Ključne riječi: gubitak bliske osobe, rano djetinjstvo, proces tugovanja, rani i predškolski odgoj i obrazovanje

SUMMARY

All children experience loss – it is inevitable part of growing up. First child's encounter with loss may be loss of the favourite toy, death of a pet and, sometimes, death of a brother, sister, grandmother or grandfather, as well as death of parents or caregivers. However, parental death has the biggest consequences. It is existentially and developmentally most difficult and therefore the most painful loss. Child's bereavement, perception of loss (death) and expression of emotions are influenced by the level of child's cognitive and emotional development. Adults (parents or caregivers as well as teachers) are extraordinary important and powerful factors in children's grieving process as they (children) naturally expect support and protection from them in the situation of loss. Furthermore, you mustn't ignore children's natural need for interpretation of loss (death) again on the next level of their cognitive development as well as need for encouraging their developmental potentials in the direction of continuous developmental processes during childhood.

The aim of this research was to investigate the perspective of early education teachers and professional associates (psychologists and pedagogists) in giving support to children faced with the loss of close persons during their stay in the kindergarten. Ten kindergarten teachers and ten professional associates from Rijeka and Zagreb areas participated in the semi – structured interviews. Collected data were analysed by the method of content analysis. The results gave clear insight of different experiences of early education teachers and professional associates in giving support to a child faced with loss of a close person was got. The research revealed the perspective of early childhood teachers and professional associates about their roles in giving support to children who experienced loss of a close person. Early education teachers emphasize that their role is primarily directed to child support. Teachers specify that the role of professional associates is primarily directed to help and support teachers while professional associates consider that their role is primarily directed to child support. All participants recognize the fact that professional associates and early education teachers have to cooperate and plan on daily basis to realize the best possible approach to children faced with loss of a close person.

Key words: loss of a close person, early childhood, grieving process, preschool education and upbringing

SADRŽAJ

1. UVOD	1
1.1. GUBITAK	2
1.2. TUGOVANJE	13
1.3. PODRŠKA DJETETU U PROCESU TUGOVANJA	20
1.4. KAKO PRISTUPITI TUGUJUĆEM DJETETU U ODGOJNO-OBRAZOVNOM RADU	28
2. CILJ I ISTRAŽIVAČKA PITANJA	32
3. METODA ISTRAŽIVANJA	33
3.1. Uzorak sudionika	34
3.2. Postupak prikupljanja podataka	34
3.3. Način obrade podataka	35
4. REZULTATI	35
5. RASPRAVA	53
6. ZAKLJUČAK	60
LITERATURA	61
PRILOZI	64

1. UVOD

Smrt je prirodan i neizbježan dio životnog ciklusa. Ne postoji osoba koja nije doživjela neku vrstu gubitka ili koja je neće doživjeti. Ono što razlikuje gubitke koji su nastali zbog smrti i gubitke drugih vrsta je to što je smrt jedini gubitak koji je zaista zauvijek, koji je nepovratan i nepopravljiv. Kada se taj gubitak dogodi u ranoj i predškolskoj dobi, on znači izrazitu prijetnju djetetovoj sigurnosti i zaštićenosti. Gubitak bliske osobe djetetu je velika životna promjena i pogađa ga vrlo duboko. Prirodni odgovor na smrt je duboka tuga i zbunjenost, gdje gubitak aktivira tugu sa svim njezinim emocionalnim, kognitivnim, fizičkim, bihevioralnim i socijalnim manifestacijama. U periodu procesa tugovanja najsnažnije je izraženo suočavanje s patnjom i boli koju osjećamo zbog gubitka. Upravo je u tim trenucima potrebno vrijeme i strpljenje tugujuće osobe, ali i njegove okoline.

S obzirom na činjenicu da, primjerice, u Sjedinjenim Američkim Državama čak 5% djece do 15 godina ostane bez jednog roditelja, iznenađujuće je da se istraživači u svijetu tim problemom nisu bavili više (Bujišić, 2005). Ista autorica navodi kako su se i dosad provedena istraživanja uglavnom temeljila na izjavama roditelja, a ne na neposrednom radu s djecom. Također, gubitak roditelja u djetinjstvu povezan je s nepovoljnim zdravstvenim ishodima tijekom čitavog životnog vijeka. Stoga se ovdje ističe važnost adekvatne podrške i empatije, koje mogu ukloniti ili ublažiti faktore najvećeg rizika i omogućiti zdravu prilagodbu djeteta na gubitak. Upravo su ti razlozi bili ishodište za provedbu ovoga istraživanja. Za djecu rane i predškolske dobi važan izvor podrške pružaju odgojno-obrazovne ustanove u kojima se odgojitelji i drugi stručnjaci brinu za cjelovit razvoj djeteta. U ovom istraživanju nastoji se bolje istražiti kakva je podrška tog sustava djeci suočenoj s gubitkom bliske osone. Konkretno, ovim se istraživanjem nastoje istražiti perspektive odgojitelja i stručnih suradnika u pružanju podrške djeci koja su suočena s gubitkom bliske osobe, ali i ispitati njihovu ulogu u pružanju podrške tijekom boravka djeteta u dječjem vrtiću. Ovim se istraživanjem također nastoji ispitati kako odgojitelji i stručni suradnici smatraju da treba pristupiti djeci u odgojno-obrazovnom radu koja su suočena s gubitkom bliske osobe i koja se nalaze u procesu tugovanja.

1.1. GUBITAK

Gubici su univerzalna pojava i neizbježan su dio života. „To znači da na svijetu ne postoji čovjek koji nije nekoga ili nešto izgubio (ili kojemu se to neće dogoditi)“ (Arambašić, 2008; str. 33). Ljudi su slični po tome što su svi izloženi gubicima, ali se međusobno razlikuju po tome koliko su gubitaka doživjeli, prate li ih gubici od djetinjstva ili su im se počeli događati tek kasnije u životu te po trajanju oporavka od gubitka (Arambašić, 2008).

Kroz svoj život proživljavamo i susrećemo se s različitim gubicima. Prirodni gubici događaju se cijeli život te ih svaki čovjek neminovno proživljava za svog života. Subotić (1996) navodi kako prirodni proces odrastanja, sazrijevanja i starenja podrazumijeva stalnu promjenu, a takva promjena onda uključuje i stalne, svakodnevne, „neophodne“ gubitke. Međutim, postoje gubici koji nisu prirodni i univerzalni niti su utkani u prirodni proces osobnog rasta i razvoja, već su traumatizirajući jer su preuranjeni, nasilni i razvojno ometajući. Pa tako na primjer, ono što je prirodno u jednoj životnoj dobi može biti vrlo ometajuće u drugoj jer se događa prerano ili prekasno (gubitak roditelja u dječjoj dobi ili odvajanje od roditelja u četrdesetj). Ometajući gubici su također vezani uz traumatska, često iznenadna događanja, koja premašuju našu mogućnost da nastavimo normalan život (Subotić, 1996). Takvi nas gubici duboko pogađaju i ugrožavaju, mogu ugroziti naše zdravlje i identitet te dovesti u pitanje sve ono što našem životu daje zadovoljstvo i smislenost, te promijeniti načine na koje doživljavamo, anticipiramo i izražavamo sebe.

Valja istaknuti kako gubitak nije samo smrt. Za nekoga je gubitak preseljenje u drugi grad, u drugu školu, gubitak je i kad nekoga ostavimo ili on/ona nas ostavi, kad izgubimo neki predmet koji nam je osobito drag, slobodu, ideale, domovinu, djetinjstvo i tako dalje. Međutim, ono što je glavna razlika između gubitaka koji su nastali zbog smrti i drugih vrsta gubitaka je to što je smrt jedini gubitak koji je zaista zauvijek, koji je nepovratan i nepopravljiv (Miller i Omarzu, 1998; prema Arambašić, 2008), dok kod ostalih vrsta gubitaka može postojati barem teoretska nada da ćemo ponovno steći ono što smo izgubili ili da će nam se izgubljena osoba vratiti. Stoga je važno naglasiti kako gubitak osobe i gubitak materijalnih stvari/apstraktnih vrijednosti, kao i smrt i gubitak zbog npr. rastave braka, nisu iste vrste gubitaka s obzirom na posljedice koje ostavljaju i s obzirom na veličinu (i trajnost) promjena koje izazivaju u životu tugujućih ljudi (Arambašić, 2008). Gubitak nekog bliskog ili nečeg jako važnog (na primjer, gubitak doma) velika je životna promjena, pogađa nas vrlo duboko i može dovesti do značajne promjene u osobnosti (Subotić, 1996). Gubitak također može iz temelja razoriti povjerenje u samoga sebe, u sigurnost svijeta i izvjesnost života

(Lake, 1992). Međutim, temeljna načela reagiranja na gubitke i oporavka od njih te pružanja podrške i pomoći tugujućima vrijede za sve vrste gubitaka (Arambašić, 2008).

Gubitak u djetinjstvu

Susret djeteta sa smrću obično je slučajan i neplaniran (Ayalon, 1995), a njegovi prvi susreti sa smrću često mu ostaju u živom sjećanju i doživotno oblikuju njegovo shvaćanje smrti (Moody i Arcangel, 2005). Mnogo je prilika u kojima se djeca rane i predškolske dobi mogu susresti sa smrću. Za neku djecu to može biti uginuli kukac ili ptica u dvorištu, ili smrt kućnog ljubimca. Također, mogu im umrijeti roditelji, braća i sestre, bake i djedovi, prijatelji, roditelji njihovih prijatelja, odgojiteljice ili druge njima znane odrasle osobe ili djeca. Sigurno je da će sva djeca doživjeti gubitak i da to predstavlja neizbježan dio odrastanja (Oehlberg, 2008). Međutim, djeca ne mogu razumijeti koncept smrti na način kako ga razumiju odrasli (Graovac, 2014). Razumijevanje svijeta i pojava oko sebe dijete temelji na vlastitom iskustvu koje mu govori da, kada se pokvare – igračke se mogu popraviti ili kada se razbiju – mogu se zaljepiti. Sve do jednog trenutka, umiranje im je bilo nešto što se događa u filmovima i crtici u kojima nitko ne umire „za ozbiljno“ (Noel i Blair, 2012). Stoga, pojam smrti kao nepovratne pojave malo dijete ne može shvatiti (Graovac, 2014).

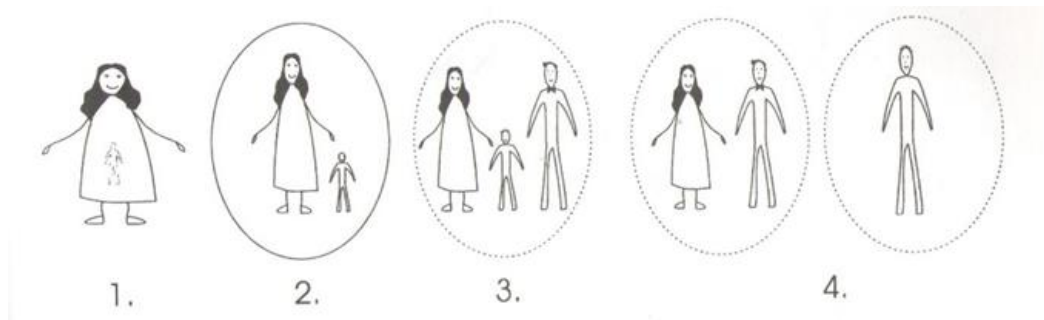
Sama pomisao na dijete koje je izgubilo voljenu osobu odraslima je teška. Ukoliko pomnije razmotrimo zašto, ustanovit ćemo da ta pomisao u nama budi naša rana, dječja iskustva boli od gubitka i našu potrebu da to dijete u nama zaštitimo i utješimo (Pregrad, 1996). Zapravo, „štiteći“ dijete, štitimo sebe od bolne spoznaje o dječjoj patnji (Profaca (1996). U prijašnjim vremenima, djeca su na prirodan način stjecala znanja i iskustvo povezano sa smrću jer su se smrt i rituali vezani za nju najčešće događali u obiteljskom domu (Sanders, 1999; prema Arambašić, 2008). Za razliku od toga, u današnje doba odrasli su često skloni djecu štititi od neugodnih iskustava koje smrt sa sobom nosi i katkad se događa da nakon smrti u obitelji djeca bivaju na neko vrijeme poslana susjedima, rođacima i prijateljima kako „ne bi gledala sav taj užas“, odnosno „da bi im bilo lakše“ (Arambašić, 2008). Na taj se način djeca radije štite od smrtnosti, konačnosti i života umjesto da im se pomogne steći sposobnost nošenja s tom stranom života (Ayalon, 1995). Isto tako, roditelji se često, želeći zaštititi djecu od strahote gubitka, ponašaju „hrabro“, kao da se ništa nije dogodilo, skrivajući patnju i bol od djece (Pregrad, 1996). Međutim, na taj se način i takvom „zaštitom“ otežava proces pripreme na gubitke koji će im se u životu dogoditi te se na taj način uči djecu da tugu i bol ne treba pokazivati ili da taj gubitak drugima nije strašan, pa se oni osjećaju slabima i

krivima zbog vlastite tuge. Isto tako, Sanders (1999; prema Arambašić, 2008) navodi da kada djecu štitimo od neugodnih iskustava koje smrt sa sobom nosi, ona se često osjećaju izoliranom od ostalih članova obitelji i to upravo u trenutku kad najviše trebaju njihovu podršku, zaštitu i objašnjenje nedoumica koje ih muče. Na taj način, odrasli zatvore put do djeteta koje u sebi može nastaviti nositi brojna pitanja i bolne osjećaje, a ono je samo i prepušteno sebi (Buljan Flander i Karlović, 2004). Također, Profaca i Puhovski (2010) navode neke od najčešćih predrasuda koje odrasli imaju vezano uz gubitak u dječjoj dobi, a to su: a) dijete nije svjesno gubitka/onoga što se događa, b) bolje ne pričati o tome, samo će se rastužiti, c) ako ne govori o tome ili ne plače, mora da ne osjeća gubitak, d) najbolje je da zaboravi (treba ga zaokupiti drugim stvarima) te e) ne smijem plakati pred djetetom da ga ne podsjetim.

Djeca gubitke tumače i doživljavaju u okviru svog nevelikog životnog iskustva gdje odrasli katkada ne mogu shvatiti da su djeca uznemirena zbog nečega što se njima čini pravom sitnicom. Oni unutar tog svog okvira vrlo intenzivno proživljavaju čak i gubitke koji su odraslima potpuno nevažni kao što je to, npr. omiljeni medo, neka druga igračka ili odraslima bezvrijedna stvar koja je djetetu važna. James i Friedman (2002; prema Arambašić, 2008) navode kako se u djetinjstvu najčešće pojavljuju sljedeći gubici:

- smrt kućnog ljubimca,
- smrt bake ili djeda,
- smrt roditelja,
- smrt brata ili sestre,
- smrt prijatelja ili rođaka,
- selidba,
- rastava roditelja i
- gubitak zbog bolesti ili ozljede (djeteta ili neke druge osobe koja je djetetu važna).

Utjecaj gubitka i odvajanja koji nisu očekivani, kao što su preseljenje u drugo stambeno naselje nakon razvoda roditelja, bratova ili sestrina smrt nakon teške bolesti, može za malo dijete, njegovu obitelj ili osobe koje o njemu brinu, biti pretežak teret (Oehlberg, 2008). Kako bi se shvatilo što gubitak, a naročito gubitak bliske osobe, znači za dijete, autorica Pregrad (1996), ilustrativno prikazuje kakav je odnos djeteta sa svijetom koji ga okružuje za njegova razvoja.

Slika 1. Odnos djeteta sa svijetom koji ga okružuje za njegovog razvoja (Pregrad, 1996; str.177)

Kao što se vidi na slici 1, u prenatalnom razdoblju dijete je potpuno fizički i psihički ovisno o majci i s njom dijeli životni prostor, to jest, zajednica s njom osigurava mu život i razvoj. Dok je u razdoblju dojenaštva dijete i dalje egzistencijalno ovisno o majci (ili nekoj drugoj osobi koja preuzima ulogu majke), no nije više fizički vezano za nju. U tom periodu, njegov život i njegov fizički i psihički razvoj potpuno je ovisan o okolini. Tijekom prvih mjeseci života, upravo ta egzistencijalna ovisnost stvara osjećaj privrženosti i vezanosti za one odrasle koji se brinu o djetetu. Oni su u stalnom kontaktu s djetetom te kroz kontakt odrasli saznaju za djetetove potrebe i zadovoljavaju ih. Dakle, kontakt predstavlja primarnu funkciju za preživljavanje, odnosno za rast i razvoj jer kako se dijete razvija, dolazi u kontakt sa sve više ljudi i prostora iz vanjskog svijeta te oni postaju značajan dio djetetovog života i izvor sigurnosti i identiteta (Pregrad, 1996). S vremenom dijete razvija vlastite sposobnosti što ga čini sve manje ovisnim o roditeljima jer ono umije samo uzeti hranu, prihvatiti i druge odrasle kao pomagače i slično. Isto tako, dijete s vremenom postaje sposobno učiniti nešto i za druge iz svoje okoline (na primjer skuhati ručak, iscjepati drva) dok konačno ne razvije svoje emocionalne, socijalne i kognitivne sposobnosti toliko da može samo opstati (Pregrad, 1996). Tako se rast i razvoj mogu promatrati kao proces koji počinje potpunom bespomoćnošću i ovisnošću o odraslima i završava samostojnošću i neovisnošću u egzistencijalnom smislu riječi (Pregrad, 1996).

Ono što je također važno naglasiti je da gubitak zadire u područje identiteta. Prema sljedećoj ilustraciji autorice Pregrad (1996), može se vidjeti kako gubitak probija krugove sigurnosti i identiteta odnoseći njihove dijelove što izaziva nesigurnost, strah i bol.

Slika 2. Područja identiteta (Pregrad, 1996; str. 178)

Kao što prikazuje slika 2, intenzitet gubitka ovisi o dubini zasječenosti u krugove sigurnosti i identiteta, širini preostalog prostora, stupnju nesigurnosti, odnosno stupnju nezadovoljenja egzistencijalnih potreba djeteta te stupnju kaotičnosti i nepredvidivosti života nakon gubitka. Stoga se može reći kako gubitak više ugrožava djecu nego odrasle zato što su ona bespomoćnija, a samim time i nesigurnija, egzistencijalno ovisnija o neposrednoj okolini, imaju manje krugova sigurnosti i identiteta, jer ih još nisu stigla izgraditi te su kognitivno nerazvijenija, pa ne razumiju pojam smrti niti njenu konačnost (Pregrad, 1996).

Jedan od najvećih izazova za dijete je gubitak uvjerenja da je djetinjstvo vrijeme potpune zaštićenosti, a to je uvjerenje uništeno onda kada u ranoj dobi ono doživi tragičan gubitak (Noel i Blair, 2012). Važno je naglasiti kako je velika teškoća u tome što odrasli ne shvaćaju dovoljno ozbiljno gubitke koji se događaju djeci, odnosno, njihovu težinu procjenjuju iz svoje odrasle perspektive, a ne na temelju toga kako ih je dijete doživjelo (Arambašić, 2008; str. 178). Primjer takvih gubitaka je, posljedica selidbe, kada dijete mijenja vrtić, gubi vršnjake s kojima se igralo pred kućom, poznato susjedstvo i okolinu u kojoj je živjelo, i tako dalje.

Reakcije na gubitak u ranoj i predškolskoj dobi

Reakcije na gubitak koje se pojavljuju kod odraslih, pojavljuju se i kod djece. Međutim, ono što se razlikuje je način pokazivanja određenih reakcija na gubitak u dječjoj dobi koje mogu poprimiti drukčiji oblik nego što je to slučaj u odrasloj dobi. Svako dijete shvaća gubitak prema svojim sposobnostima i na svoj način. Poznato je da djeca još nemaju

dovoljno razvijene misaone funkcije kao i da su emocionalni razvoj i sposobnosti izražavanja (uključujući i opseg rječnika) još uvijek u razvoju. Dječje razumijevanje smrti razvija se usporedno s njihovim kognitivnim razvojem tijekom djetinjstva (Dyregrov, 2001). Isto tako je i razumijevanje pojmova nepovratnost, neizbježnost, konačnost i uzročnost, izravno povezano s dostignutim razvojnim stupnjem djeteta u vrijeme kada se ono susreće s pojmom smrti (Wilis, 2002; prema Graovac, 2014).

Tablica 1

Pregled razvojnih karakteristika i načina reagiranja na gubitak djece različite dobi (Pregrad, 1996)

Djeca do 3 godine:	Djeca od 3 do 7 godina:
<ul style="list-style-type: none"> • nemaju pojam vremena ni budućnosti • nemaju kognitivne ni emocionalne sposobnosti da shvate gubitak • nemaju jezik i rječnik za imenovanje i razumijevanje osjećaja • smrt i odsutnost imaju isti učinak 	<ul style="list-style-type: none"> • ne razumiju gubitak, ali su ga intuitivno svjesna • nemaju rječnik kojim bi izrazili sve što misle i osjećaju • postavljaju pitanja (između ostalog i „tko je kriv“) • personificiraju i mistificiraju smrt (kostur, anđeo i slično) • izražavaju emocije (ponajviše strah, tjeskobu, tugu i srdžbu) • doživljavaju smrt kao kaznu (jer nešto nisu/jesu učinili ili rekli, jer su bili „zločesti“) • teškoće u koncentraciji i dosjećanju • poremećaji spavanja • tjelesni simptomi • jaka vezanost za (preostalog) roditelja, drugog člana obitelji

Kao što se vidi iz tablice 1, djeca rane dobi ne razumiju točno pojam smrti i često je doživljavaju kao produljeno spavanje, (uobičajeno) odvajanje ili kao napuštanje (Arambašić, 2008). Upravo zbog toga uporno traže umrlu osobu, pitaju kada će se ona vratiti i vrlo ih je teško od toga odvratiti. Navedeno će jasno pokazati načinom na koji o smrti govore pa će tako postavljati pitanja: „Možemo li pomoći tati da ustane iz groba?“, „Kada će se moja sestra vratiti?“ i slično (Dyregrov, 2001). S obzirom da često brkaju san i smrt, već s tri godine mogu doživjeti tjeskobu te mogu prestati govoriti i početi pokazivati znakove duboke potištenosti (Noel i Blair, 2012). Dijete rane dobi može upotrebljavati riječ smrt i bez potpunog razumijevanja njenog značenja te će na ovome stupnju ono imati poteškoću s razumijevanjem apstraktnih objašnjenja smrti. Upravo zbog toga što djeca u ranoj dobi

razmišljaju u vrlo konkretnim pojmovima, najbolje se suzdržati od apstraktnih objašnjenja i eufemizama koje dijete može shvatiti doslovno, poput izjave da je mrtva osoba zaspala ili da je otišla na dugačak put (Dyregrov, 2001). Djeca kojoj je smrt objašnjena na taj način, nerijetko pokazuju strah kada roditelj pokušava popodne odrijemati ili oštro protestiraju kada netko odlazi na put. Budući da djeca rane dobi nemaju u potpunosti razvijen pojam o vremenu, ona mogu čak i vrlo kratka razdvajanja doživjeti kao trajan gubitak (Dyregrov, 2001). Valja napomenuti da iako pojam smrti kod djece rane dobi nije u potpunosti razvijen, nema sumnje da ona u toj dobi snažno reagiraju na gubitak.

Također, u tablici 1 može se vidjeti kako djeca predškolske dobi ne razumiju da smrt izaziva prestanak svih tjelesnih funkcija, da se umrle osobe više ne kreću, da nisu žedne i gladne, da im nije hladno i da se ne osjećaju osamljenjima (Arambašić, 2008). Stoga postavljaju pitanja kao što su: „Tko će bebi na nebu dati mlijeko?“, „Možemo li tati u grob odnijeti limunadu?“ (Dyregrov, 2001). Zbog toga često pokazuju zabrinutost za umrlu osobu te žele nešto poduzeti kako bi joj ugodili. Djeca predškolske dobi znaju da se smrt događa na fizičkom planu, ali misle da je ona privremena, da se to stanje može promijeniti i da nije konačno (Noel i Blair, 2012). Isto tako, oni ne razumiju da je smrt univerzalna i da se događa svima: „Mogu li i mali dječaci isto umrijeti?“ (Dyregrov, 2001). S obzirom da ne razumiju u potpunosti dalekosežne posljedice smrti, upravo to može objasniti odsustvo dječjih reakcija nakon što saznaju za tužni događaj. Pa tako Dyregrov (2001) navodi iskustva roditelja čija su djeca neposredno nakon što su saznala za iznenadnu smrt oca ili majke kazala: „Mogu li se sada ići van igrati?“. Također, tugujuća djeca mlađa od pet godina često imaju problema s jelom, ne mogu kontrolirati mjehur niti funkcije crijeva (Noel i Blair, 2012).

Negdje između 6. i 9. godine djeca tek počinju prihvaćati da je smrt nepovratna, ali još ne razumiju da svi ljudi umiru, misle da je smrt posljedica odluke nekog autoriteta, osvete ili da je riječ o kazni (Arambašić, 2008). Zbog toga su često ljuti na pokojnika jer misle da je samovoljno odlučio umrijeti. Djeca te dobi, obično su veoma znatiželjna kad se radi o smrti i mogu postavljati pitanja o tome što se događa s ljudskim tijelom kad netko umre (Noel i Blair, 2012). O smrti razmišljaju kao o osobi ili duhu koji nema veze sa živom osobom koju su poznavali, zamišljajući je u obliku kostura, duha, anđela smrti i tako dalje. Oko sedme godine, djeca počinju više shvaćati smrt neizbježnom i univerzalnom, međutim još uvijek ne prihvaćaju mogućnosti vlastite smrtnosti (Dyregrov, 2001). Konačno, između 9. i 11. godine nastupa potpuno razumijevanje smrti kao trajne, nepovratne i neizbježne te djeca tek tada shvaćaju da će i ona jednog dana umrijeti (Arambašić, 2008).

Kao što je prikazano u tablici 2, postoje neke reakcije djece na gubitak bliskih osoba koje su odraslima osobito teške i izazovne. Djeca najteže izražavaju ljutnju, krivnju, tjeskobu i bespomoćnost, u situacijama u kojima su ovi osjećaji povezani s gubitkom i tugom (Graovac, 2014). Djeca predškolske dobi mogu svoju tugu i depresiju maskirati ispadima u ponašanju, primjerice, kroz izljeve gnjeva (Dyregrov, 2001). Ratoborno ponašanje čest je obrambeni mehanizam u djece koja prolaze kroz proces tugovanja (Oehlberg, 2008), pa tako mogu udarati roditelje, braću i sestre, uništavati predmete i imati napade bijesa. Ova je reakcija nešto češća kod dječaka (Buljan Flander i Karlović, 2004). Isto tako, ponekad mogu pitati za umrlu osobu te je intenzivno tražiti. Ponekad dijete jako plače i teško ga je utješiti te se ono može povlačiti od onih koji ga previše podsjećaju na voljenu osobu (Dyregrov, 2001). Također, dijete se može osjećati neutješno žalosnim i s tim osjećajima katkad teško izlazi na kraj (Salajpal, 2008).

Tablica 2

Reakcije djece na gubitak koje su odraslima osobito teške ili nerazumljive (Arambašić, 2008)

<ul style="list-style-type: none"> • „prilijepljenost“ za roditelje (odrasle) • nastavljanje uobičajenih aktivnosti „kao da se ništa nije dogodilo“ • stalno razmišljanje o umrloj osobi • izrazito jak osjećaj krivnje • snažni izljevi plača ili pak „nepuštanje ni jedna suze“ • uporno neprihvatanje činjenice da umrlog više nema 	<ul style="list-style-type: none"> • strah od smrti, bolesti i tjelesnih ozljeda (vlastitih i tuđih) • ljutnja na odrasle, sebe, umrloga • izrazita agresivnost (tzv. „ispadi“ u ponašanju – udaranje, ritanje, uništavanje stvari) • osjećaj da je umrli tu, da nas promatra, da se s njim može razgovarati
--	--

Djeca predškolske dobi često na smrt reagiraju ponašanjem koje ukazuje na tjeskobnu privrženost, strahom od stranaca, plačem, željom da ih se drži, potrebom za neprekidnim umirivanjem i tako dalje (Dyregrov, 2001). Urli (1994; prema Arambašić, 2008) navodi kako je strah vrlo česta reakcija djece na gubitak bliske osobe. Riječ je o strahu za sebe, za druge ljude koji su djetetu važni, za budućnost i slično, jer su ti strahovi povezani sa spoznajom da svijet nakon gubitka više nije sigurno mjesto te da ni ljudi koji su djetetu najbliži ne mogu pružiti potpunu zaštitu od nevolja. Stoga se djeca mogu teško odvajati od roditelja te burno reagirati na odvajanje (Buljan Flander i Karlović, 2004). Zatim, Shapiro (1994; prema Arambašić, 2008) navodi kako u dječjoj dobi povlačenje od drugih ljudi nakon gubitka može biti uzrokovano činjenicom da dijete ne razumije što se zbiva, a to se ili ne usudi pokazati ili ima iskustvo da odrasli nepovoljno reagiraju na njegov pokušaj razumijevanja situacije. Također, prirodno je da će neka djeca jedno vrijeme iskazivati slabiji učinak u aktivnostima

(Buljan Flander i Karlović, 2004).

Reakcija okrivljavanja sebe zbog smrti, specifična je za dječju dob iako se pojavljuje i kod odraslih. Naime, djeca se nalaze u fazi tzv. magičnog mišljenja u dobi od otprilike 3 do 7 godina, kad su uvjereni da neka njihova misao ili postupak imaju moć izazvati smrt druge osobe (Arambašić, 2008). Stoga, djeca ponekad misle kako je bliska osoba umrla jer „nisu bila dovoljno dobra“, to jest, da su njihovi postupci, osjećaji i misli prouzročili smrt bliske osobe. Također, zbog nedovoljno razvijene sposobnosti razmišljanja i uočavanja uzročno - posljedičnih odnosa djeca sebe okrivljavaju za nešto što nisu učinili, „a sigurno je moglo spasiti osobu od smrti“. Navedene su reakcije osobito jake ako je dijete imalo loš odnos s umrlom osobom ili ako joj je učinilo nešto našao neposredno prije smrti. U tom slučaju, važno je objasniti prikladno djetetovoj kronološkoj dobi, da ono nije odgovorno za smrt druge osobe i da su svi oko njega pokušali učiniti sve da osoba ne umre (Gjurković i Knežević, 2017). Kuterovac (1992; prema Arambašić, 2008) navodi kao čestu reakciju na gubitak bliske osobe u dječjoj dobi i regresivno ponašanje, tj. povratak na ponašanje koje je bilo karakteristično za raniju razvojnu fazu, npr. tepanje, mokrenje u krevet, specifičan način uspavljivanja, odbijanje samostalnog spavanja (u svojoj sobi ili u svom krevetu). Također, nije neuobičajeno da dijete tijekom procesa tugovanja nazaduje i u emocionalnom i u fizičkom smislu (Noel i Blair, 2012).

Kao što je već prethodno navedeno, djeca su po svojoj prirodi usmjerena na odrasle te o njima i egzistencijalno ovise te nakon gubitka često reagiraju doslovnom prilijepljenošću za odrasle iz straha da će ih i oni napustiti. Budući da im bliske odrasle osobe nisu pred očima i da ne mogu „paziti na njih“, počinju se još jače nego inače bojati da će se i njima nešto dogoditi. U dječjoj dobi nešto je rjeđi strah od vlastite smrti, ali se zato zamjećuje vrlo intenzivna zabrinutost da će i ostali odrasli umrijeti te da će dijete ostati „samo na svijetu“ (Arambašić, 2008).

Gubitak roditelja u djetinjstvu

Djeca mogu izgubiti roditelje na različite načine. Jedan od načina koji ne uključuje smrt i koji je u pravilu nešto lakše podnošljiv jer ne dovodi do sasvim sigurno trajnog i nepovratnog gubitka je rastava braka. Zacijelo, oba su ta gubitka bolna, ali različite su naravi (Monbourquette, 2000). Međutim, smrt roditelja ima po dijete najveće posljedice (Dyregrov, 2001). Profaca (1996) naglašava kako je to egzistencijalno i razvojno najteži i zato i najbolniji

gubitak. Gubitak roditelja, težak je događaj neovisno o tome koliko dijete ima godina. Arambašić taj gubitak objašnjava na sljedeći način:

„Veza s roditeljima s jedne je strane izravno biološka, tj. genetska, a, s druge, riječ je o odnosu privrženosti koji se u pravilu temelji na bezuvjetnoj ljubavi, brizi, pažnji, skrbi i zaštiti, čega nema ni u jednom drugom odnosu. Smrću roditelja gubimo prijatelja kojem smo se uvijek mogli obratiti za pomoć, koji je uvijek bio tu za nas da bi nas utješio kad nam je teško i da bi nam pomogao u rješavanju životnih problema“ (Arambašić, 2008; str. 131 i 132).

Osim što dijete gubi osobu koja je odgovorna za ljubav i svakodnevnu brigu oko njega, smrt roditelja često dovodi i do smanjenja stabilnosti i preokreta u djetetovu svakodnevnom životu (Dyregrov, 2001). Lake (2000; prema Arambašić, 2008) navodi kako je gubitak roditelja i gubitak vlastitog identiteta, to jest, konačni gubitak životne uloge djeteta (kćeri ili sina) koji je osobito izražen nakon smrti oba roditelja. Razlog zašto nam taj gubitak teško pada je zato jer je riječ o jedinoj životnoj ulozi koju imamo od prvog trenutka kad smo ugledali svijet. Lake (1992) navodi kako je očeva ili majčina smrt jedno od najvažnijih životnih iskustava o kojem najmanje otvoreno govorimo.

Gubitkom roditelja u djetinjstvu, dijete gubi iznimno važne osobe od kojih izravno i posredno uči mnogo toga što mu poslije u životu treba. Njihov gubitak u dječjoj dobi znači izrazitu prijetnju djetetovoj sigurnosti i zaštićenosti i djeca s pravom osjećaju da su ostavljena na milost i nemilost životu (Arambašić, 2008). Dijete je suočeno sa spoznajom da jedan roditelj neće biti uz njega kad bude odrastalo te da ga neće pratiti na njegovu životnome putu (Jovović, Kutil i Radat, 2018). Većina će djece poricati konačnost smrti svog roditelja, upravo iz razloga što je takva smrt toliko prodorna da dijete mora stvarnost držati podalje od sebe, ne zato da bi izgubilo dodir s njom, već zato što tako jake osjećaje može prihvatiti samo korak po korak (Dyregrov, 2001). Nakon što djeca prime vijest o smrti roditelja, često se mogu odmah vidjeti znakovi tog trenutnog, automatskog obrambenog mehanizma pa tako mnoga ne plaču, neka se počnu smijati, a neki odmah počnu biti vrlo neposredni i praktični pa postavljaju pitanja, kao što su to: „Mogu li sad spavati u njegovom krevetu?“ ili „Mogu li nositi njegovu sivu jaknu?“ (Dyregrov, 2001; str. 38). Upravo iz tog razloga, postoji snažna potreba da se događaj drži na udaljenosti i postupno pušta k sebi.

Ovisno o dobi u kojoj je dijete doživjelo gubitak roditelja, ovisit će i djetetove reakcije na gubitak. Mogu se prepoznati sve četiri vrste reakcija na gubitak kao što su to: emocionalne reakcije (ljutnja, tuga, razdražljivost, bespomoćnost, osjećaj napuštenosti), smetnje na misaonom planu, tjelesne reakcije i različite reakcije na ponašajnom planu. Nakon smrti

roditelja kod djece se pojavljuju reakcije kao što je usporedba s vršnjacima koji imaju oba roditelja (izaziva osjećaj strašne nepravde koja im je „učinjena“ i osjećaj da su drukčiji od svojih prijatelja), a može se još osjećati i krivnja te strah da će i drugi roditelj umrijeti (Arambašić, 2008). Nakon smrti roditelja u nekim se slučajevima pojavljuju i ugodni osjećaji, kao što je to npr. olakšanje (nakon smrti od teške i dugotrajne bolesti). Također u nekim slučajevima, smrt roditelja može imati pozitivnu posljedicu u smislu da nakon smrti jednog od roditelja zna doći do velikog poboljšanja odnosa između djeteta i preživjelog roditelja, odnosno roditelj i dijete jednostavno „zbiju redove“ kako bi lakše preživjeli doživljeni gubitak (Arambašić, 2008).

Shapiro (1994; prema Arambašić, 2008) navodi kako nakon smrti roditelja, djeca gotovo odmah postaju zaokupljena traženjem odgovora na tri pitanja: 1) Je li se to dogodilo zbog nečega što sam ja učinio/učinila ili što sam propustio/propustila učiniti?, 2) Hoće li se to isto dogoditi i meni (ili nekom drugom tko mi je važan)? i 3) Tko će se brinuti o meni ako ili kad se to dogodi?. Jačina straha i zbunjenosti koju izazivaju ova pitanja (na koja ustvari ne postoji odgovor), ovisit će o djetetovoj dobi i o tome na kojem je dijete razvojnem stupnju. Također, ovdje valja napomenuti, kako je za neku djecu gubitak djeda ili bake prvi susret sa smrću bliske osobe gdje će djetetove reakcije isto tako ovisiti o tome koliko je s njima bilo blisko. Ukoliko je dijete odrastalo s bakom i djedom i ukoliko su se o njemu uglavnom oni brinuli, gubitak se može usporediti s gubitkom roditelja (Bujišić, 2005).

Djeci rane i predškolske dobi, roditelji su glavni izvor utjehe, podrške i osjećaja sigurnosti i njihovim gubitkom osjećaju se „kao da su ostala sama na svijetu“. Nakon smrti roditelja, djeca rane i predškolske dobi jako su zbunjena što su odrasli oko njih silno uznemireni i što se preživjeli roditelj privremeno nije u stanju za njih brinuti. Upravo je ta zbunjenost posljedica nerazumijevanja smrti, ali i nezadovoljenja djetetove potrebe za razgovorom i dobivanjem objašnjenja onoga što se zbiva. Djeca na različite načine nastoje ostati povezana s umrlim roditeljem i zbog toga ga dozivaju, sanjaju, razgovaraju s njim, a vrlo često imaju osjećaj da ih taj roditelj promatra, da im daje savjete i slično. Takozvano „kontaktiranje“ s umrlim roditeljem katkada se proglašava nenormalnom reakcijom, osobito ako dugo traje, te je zbog toga odrasli nastoje suzbiti. Tada djetetu ne preostaje ništa drugo nego da razgovor s umrlim roditeljem prebaci u neki svoj odvojen, tajni život koji brižljivo čuva od očiju javnosti. Dijete u svom razvoju na različite načine treba umrlog roditelja i zbog toga mu se i dalje obraća, stoga su spomenute reakcije najčešće korisne (Arambašić, 2008).

1.2. TUGOVANJE

Izgubiti nekoga ili nešto nama vrijedno znači da je pred nama period tugovanja u kojem ćemo se navikavati na to da se ono što smo izgubili više nikada neće vratiti (Profaca i Puhovski, 2010). To je period u kojem je najsnažnije izraženo suočavanje s patnjom i boli koju osjećamo zbog gubitka (Jovović i suradnici, 2018). Prema Mülleru (1995; Subotić, 1996; str. 170) tugovanje je normalna reakcija na gubitak nekoga tko nam je bio blizak i koga smo voljeli. Tugovanje je prirodno liječenje, odnosno, univerzalna ljudska reakcija koja nam omogućuje da se oporavimo od gubitka i da nastavimo proces rasta i razvoja (Schneider, 1994; prema Subotić, 1996). Tugovanje podrazumijeva psihičku obradu gubitka i rastanka, odnosno, tugovanje je proces kojim se psihički rastajemo od izgubljenih važnih osoba (Bilić, 2014).

Schneider (1994; prema Subotić, 1996) navodi kako ishod tugovanja nije zaborav, već „pohranjivanje“ izgubljenog u sjećanje, sa svim uspomnama, bogatstvom i neponovljivošću iskustava koja smo proživjeli, što nam omogućuje da u tragediji prepoznamo potencijal za rast, da učimo kroz patnju te da u kaosu i besmislu pronađemo nove jasne putove mijenjanja. Dok Miller i Omarzu (1998; prema Arambašić, 2008) navode kako je ishod tugovanja preživjeti gubitak, prihvatiti promjene koje je on donio i integrirati sebe u novi društveni kontekst ili identitet. Također, Arambašić (2008; str. 193 i 194) zaključuje kako „cilj odnosno ishod tugovanja nije zaboravljanje umrle osobe, već je to prihvaćanje činjenice da nje više nema, prihvaćanje spoznaje da nakon gubitka više nismo isti, uključivanje uspomena na pokojnika u svoj daljnji život itd., ali i davanje dopuštenja sebi da smijemo i možemo nastaviti živjeti te da svojim životom ponovo smijemo i možemo biti zadovoljni“.

Tugovanje je naučeno te na njega ponajviše utječe kultura u kojoj smo odrasli, a potom i kultura u kojoj živimo (Moody i Arcangel, 2005). Postoje različiti modeli razrješavanja tugovanja. Subotić (1996) navodi kako je prema većini autora za prvu fazu relativno najkarakterističniji inicijalni period šoka, negiranje i nevjerovanje, zatim slijedi akutna faza tugovanja sa somatskim i emocionalnim reakcijama i čestim socijalnim povlačenjem, dok je završna faza prihvaćanje i povratak u normalan život. Monbourquette (2000) navodi kako su ga njegova istraživanja i klinička iskustva dovela do stvaranja vlastitog modela u osam etapa: prva etapa – šok, druga etapa – nijekanje, treća etapa – izražavanje emocija, četvrta etapa – ostvarenje zadataka spojenih s tugovanjem, peta etapa – otkrivanje smisla svoga gubitka, šesta etapa – međusobno praštanje, sedma etapa – nasljeđivanje, osma etapa – slavljenje završetka tugovanja i novi život. Bowlby (1980; prema Salajpal, 2008)

smatra kako tugujuća osoba mora proći kroz sve faze tugovanja, koje nisu strogo odijeljene, niti su u strogom slijedu, prelaze jedna u drugu te se prelijevaju i preklapaju da bi tugovanje bilo razriješeno i završeno. Svako razdoblje tugovanja ima svoj vlastiti otisak, jednako različit i jedinstven kao što je bila i osoba koju smo izgubili (Hay i Kessler, 2016).

Iako je smrt prirodan i neizbježan dio životnog ciklusa, često nas ostavlja u šoku, s bezbroj pitanja, u dubokoj tuzi i zbunjenosti (Buljan Flander i Karlović, 2004). Gubitak aktivira tugu sa svim njezinim emocionalnim, kognitivnim, fizičkim, bihevioralnim i socijalnim manifestacijama. Tugovanje se sastoji od unutarnjeg doživljaja gubitka, misli i osjećaja koje netko ima prema onom što je izgubljeno, te vanjske ekspresije tuge i plakanja (Jakovljević, 2014). Što nam je bliža bila osoba koju smo izgubili, to su osjećaji snažniji i dugotrajniji i trebat će određeno vrijeme za povratak na prijašnje funkcioniranje (Buljan Flander i Karlović, 2004). Temeljni zadaci prihvaćanja s kojima se suočavamo u tugovanju su mirenje sa stvarnošću gubitka i sa svime što to znači za prošlost, sadašnjost i budućnost te mirenje s tim da valja ići naprijed i da nam je potrebna pomoć (Lake, 1992). U većini teorija i modela tugovanja naglašava se postupnost i multidimenzionalnost tugovanja. Subotić (1996) navodi kako su zadaci tog procesa:

- 1) prihvatiti stvarnost gubitka
- 2) proraditi gubitak (proći kroz bol i tugu)
- 3) prilagoditi se novoj situaciji koja je osiromašena te
- 4) emocionalno „relocirati“ izgubljenog i nastaviti živjeti (integrirati gubitak i nastaviti odnos s izgubljenim na duhovnom i simboličkom nivou – osoba ostaje prisutna kroz uspomene, predmete koji nas sjećaju, značajne datume, simbole, posjete groblju i slično).

Također, tugovanje ima specifične i neophodne funkcije, a to je da tugujuća osoba ostane u kontaktu sa sjećanjem na umrlog sve dok joj je to potrebno, da se pritom postupno prilagođava na život bez onog koga više nema i na činjenicu da život više nikad neće biti isti kao prije (Subotić, 1996). Svrha tugovanja je upravo u tome da se s vremenom prilagodimo tome što se dogodilo i okrenemo životu (Lake, 1992). Tugovanje nam omogućava da na nov način prihvatimo strah, užas i brigu, ali nam isto tako omogućava da snažnije doživljavamo veselje i spokoj. Tuga je bolna i stresna, ali isto tako i prirodna, normalna i nužna (Jovović i suradnici, 2018), a njezina je moć u tome što mijenja i iznova stvara uništen život te iscjeljuje ranjenu dušu (Hay i Kessler, 2016).

Subotić (1996) objašnjava gubitak koristeći se ilustracijom mosta. Kada su dvije osobe bliske, između njih postoji uzajamna interakcija, odnos, most koji ih povezuje. Kad jedna osoba umre, stvarni živi odnos više ne postoji, druga osoba ostane sama na mostu, tragajući i dalje za uzajamnošću odnosa, za tom drugom osobom. Iako racionalno zna da druge osobe više nema, emocionalno odbija tu činjenicu i ta spoznaja osnovni je izvor bola i patnje (Subotić, 1996). Želimo li razumjeti tugovanje, moramo razumjeti čovjeka koji tuguje i njegov odnos prema osobi za kojom tuguje (Lake, 1992). Isto tako, moramo biti svjesni da je tugovanje proces koji iziskuje vrijeme i strpljenje osobe, ali i okoline (Jukić Lušić, 2014). Stoga, važno je dopustiti tugovanju da se odvija, a da se pritom na njega ne utječe iskrivljenim razmišljanjem, jer je tugovanje proces iscjeljivanja koji nam naposljetku donosi utjehu u našoj boli (Hay i Kessler, 2016).

Razlike u tugovanju djece i odraslih

Činjenica da se djeca tijekom tugovanja često ne ponašaju na isti način kao i odrasli mnoge ljude navodi na zaključak da oni gubitak ne doživljavaju tako „duboko“ kao odrasli ili da njihovo tugovanje kraće traje (Arambašić, 2008). I ne samo to – postoji i uvjerenje kako djeca, osobito predškolske dobi, uopće ne prolaze kroz proces tugovanja (Arambašić, 2008). Istraživanja fenomena tugovanja u djece govore kako sva djeca tuguju, neovisno o svojoj dobi (Himmelstein, 2004; prema Graovac, 2014), međutim danas znamo da postoji velika razlika između načina na koje odrasli i djeca doživljavaju tugu. Također, u shvaćanju tugovanja djeteta dugo su bila zastupljena dva suprotna stajališta (Buzov, 1989; prema Profaca, 1996):

- dijete nema sposobnost tugovanja odrasle osobe
- nema razlike između dječjeg i odraslog tugovanja.

Ipak, prihvatljivim se smatra da tugovanje u dječjoj dobi treba promatrati kao dječje tugovanje, izdvojeno od onog u odraslih (Profaca, 1996). Djeca na drukčiji način obrađuju informacije od odraslih te u određenom trenutku mogu „probaviti“ vrlo malu količinu podataka, što istodobno ne znači da im gubici na izazivaju patnju i da im proces tugovanja ne pada teško. Stoga se može reći kako dijete ima manji kapacitet za tugovanje od odrasle osobe (Profaca, 1996). Ono što djecu štiti od nečega što ne bi mogla podnijeti je njihov um (Noel i Blair, 2012). Odnosno, djeca svoje tugovanje pokazuju na drugačiji način, ali jednako snažno kao i odrasli. Zašto je to tako, ukazuje činjenica kako je drugačiji način obrade informacija uvjetovan još nerazvijenim misaonim procesima i jezičnim sposobnostima, koje su još u fazi

razvoja, te se to ne može promijeniti prije nego za to dođe vrijeme. Pa tako danas među stručnjacima vlada uvjerenje kako djeca prolaze kroz proces tugovanja, isto kao i odrasli, ali njegove značajke određuje stupanj djetetova kognitivnog, emocionalnog i socijalnog razvoja, kao i veliki utjecaj okolinskih činitelja (Worden, 2002; prema Arambašić, 2008).

Proces tugovanja djece i odraslih ima mnogo zajedničkih elemenata, ali među njima ipak postoje određene razlike. Prvenstveno, odrasla osoba može neprekidno danima tugovati, dok djeca svoju tugu doživljavaju u kraćim intervalima, odnosno ponekad ih tuga drži satima, a ponekad tek nekoliko minuta (Noel i Blair, 2012). O tome se može zaključiti na temelju činjenice da dijete od, na primjer, 4 ili 5 godina, postavi jedno ili dva pitanja koja se odnose na smrt bliske osobe, a potom prekida razgovor i odlazi se igrati. U početnoj fazi tugovanja, djeca obično ne pokazuju toliko jako svoje reakcije kao odrasli te se čini kako se njihovo tugovanje proteže kroz dulje vrijeme (Arambašić, 2008). Većina odraslih prvu fazu tugovanja započinje gotovo odmah, dok djeca obično počnu tugovati tek nekoliko tjedana ili mjeseci kasnije (Noel i Blair, 2012). Isto tako, tugovanje djece ispunjeno je naglim i velikim skokovima iz intenzivne patnje i bola u potpuno suprotne reakcije. Ono čemu se roditelji obično ne mogu načuditi je kako dijete uspijeva tugovati za umrlom dragom osobom i istodobno se veselo i bezbrižno igrati s prijateljima. Ovdje je važno naglasiti kako djeca ne zaboravljaju gubitak koji su doživjela, ali ga isto tako i nemaju neprekidno pred očima što se mora prihvatiti kao značajku njihova razvojnog stadija. Djeca ne mogu zaustaviti svoj razvoj i jednu do dvije godine tugovati, pa se ponovo uključiti u svoj život (Arambašić, 2008). Dijete će jednostavno primiti onoliko koliko mu treba, odnosno onoliko koliko može podnijeti (Jukić Lušić, 2014). U tim trenucima, nama se čini da tugovanje za voljenom osobom (potpuno) zanemaruju, međutim, njihovi razvojni zadaci jednostavno su važniji „posao“ i zbog toga oni malo „rade“ na tugovanju, malo na razvoju (Arambašić, 2008).

Isto tako, među laicima vlada uvjerenje kako djeca nemaju teže i dugoročne posljedice zbog pretrpljenog gubitka, odnosno da se proces dječjeg tugovanja uvijek uspješno okončava. Činjenica jest da je to najčešće tako, to jest, da većina djece (kao ni odraslih) nema većih dugoročnih teškoća zbog gubitka, međutim u nekim istraživanjima utvrđena je prilično čvrsta veza između depresivnosti u odrasloj dobi i obilježja procesa tugovanja u djetinjstvu (Arambašić, 2008). Ward (1993; prema Arambašić, 2008) navodi kako se pokazalo da su depresivni poremećaji češći kod odraslih ljudi koji su roditelje izgubili u djetinjstvu (i to prije desete godine) nego kad se ta smrt dogodila u odrasloj dobi. Navedeno mogu potvrditi i rezultati istraživanja Berg, Rostila i Hjern (2016) koji su također ispitivali povezanost gubitka

roditelja u djetinjstvu od prirodnih i vanjskih (smrt uslijed nesreća, ubojstava ili samoubojstava) uzroka smrti s pojavom depresije u mladoj odrasloj dobi. Istraživanje je pokazalo da je povećan rizik od hospitalizacije zbog depresije u mladoj odrasloj dobi povezan s majčinom i očevom smrću tijekom djetinjstva, gdje je značajno veći rizik ambulatne njege zbog depresije zabilježen u pojedinaca izloženih smrti oba roditelja tijekom djetinjstva. Također je dokazano da su djeca, koja su izgubila roditelje od smrti uslijed vanjskih uzroka, to jest samoubojstava, nesreća ili ubojstava, te djeca koja su izgubila roditelja u ranoj i predškolskoj dobi, posebno izložena riziku te im treba dati prednost u preventivnim intervencijama nakon gubitka roditelja. Takva se povezanost, jednim dijelom, može objasniti teškoćama u procesu tugovanja ili time da je dijete imalo tzv. otežano/komplicirano tugovanje, najčešće zbog nedovoljne i neodgovarajuće podrške odraslih. Stoga, tugovanje kod djeteta može biti prekinuto ili može izostati iz raznih razloga. Petrović (1993; prema Profaca, 1996) navodi neke od njih:

- požurivanje povratka „normalnom“ životu,
- neprimjereni model tugovanja u obitelji (prenaglašeno tugovanje ili pak izostanak),
- osobitosti djeteta i/ili obitelji (zatvorenost u izražavanju emocija, obitelj nema naviku izražavanja emocija),
- jaka čuvstva straha za preživjele članove obitelji.

Teškoće i komplikacije u procesu tugovanja u djece najčešće su povezane s neprimjerenim ponašanjem odraslih, to jest preživjelog roditelja, pa se zato mora planirati i rad s njima, a ne samo s djetetom (Pleša, 1995; prema Profaca, 1996). Roditelj koji ne traži podršku, vrlo vjerojatno neće znati prepoznati tu potrebu kod svog djeteta (Štambuk, 2006).

Važno je napomenuti kako ishod odnosno kraj tugovanja djece i odraslih često nije jednak. Naime, neki ljudi u svojoj odrasloj dobi znaju u posebnim prilikama nanovo proživljavati gubitak koji su doživjeli u djetinjstvu pa se može činiti kao da proces tugovanja nikada nisu završili (Arambašić, 2008). Navedeno se može protumačiti na način da nas različite situacije podsjećaju na činjenicu da voljene osobe više nema i da nam ona nedostaje, a to se pojavljuje i nakon gubitaka koje doživimo u odrasloj dobi. Stoga se s tugom kod djece, kako odrastaju, moramo uvijek ponovno baviti jer svaki novi gubitak ili odvajanje može izazvati emotivni pritisak i otvoriti stare rane te dijete neće moći vjerovati u vedriju budućnost (Oehlberg, 2008). Djeca će se u mislima često vraćati gubitku voljene osobe, osobito tijekom važnih razdoblja i događaja u svome životu kao što su matura, vjenčanje, pa čak i onda kada i sami postanu roditelji (Noel i Blair, 2012).

Možda izgleda da djeca tuguju samo povremeno i kratko, no istina je zapravo drugačija – njihova tuga obično traje dulje nego tuga odrasla čovjeka (Noel i Blair, 2012). Međutim, dobra je vijest da djeca, ma koliko odraslima djelovala krhko i nemoćno, ipak imaju snage i resurse za izlaženje na kraj s gubicima i to na svoj osobit način gdje veliku ulogu u tome sigurno ima podrška odraslih u procesu tugovanja (Arambašić, 2008). Djeca su, bez obzira na dob, sposobna uspješno prebroditi gubitak, ukoliko im pružimo dovoljno informacija i razumijevanje situacije (Jovović i sur., 2018).

Osobitosti procesa tugovanja kod djece

Može se reći kako je tugovanje u djece ciklički proces koji prati kognitivni i emocionalni razvoj djeteta. Stoga, stupanj kognitivnog i emocionalnog razvoja djeteta utječe na poimanje i percepciju gubitka (smrti), ali i na ekspresiju emocija (Graovac, 2014). Na dječju tugu može utjecati uzrast djeteta, njegova osobnost, razvojni stadij, prijašnji doživljaj smrti i odnos s pokojnikom (Noel i Blair, 2012). Također, ono što još može utjecati na djetetovu tugu su okolnosti i uzrok smrti, sposobnost međusobne komunikacije ostalih članova obitelji, kao i njihova sposobnost da i nakon smrti nastave živjeti kao obitelj.

Kao što je već prethodno navedeno, djeca misle da imaju magične moći pa ukoliko majka u ljutnji kaže djetetu kako će je njegovo ponašanje dovesti do smrti i ukoliko poslije toga stvarno dođe do smrti majke, dijete može pomisliti kako je ono zaista skrivilo majčinu smrt. Zatim, dijete može misliti da je netko (ili roditelj ili liječnik) mogao spriječiti smrt njemu bliske osobe te može početi vjerovati da bi, ukoliko nešto skrivi, i ono samo moglo umrijeti. Nakon smrti njemu bliske osobe, tugujuće dijete se također može zapitati, tko će preuzeti brigu o njemu.

Nakon gubitka nekog bliskog, dijete često bude preplavljeno osjećajima i saznanjima, o kojima ne može sasvim jasno komunicirati (Buljan Flander i Karlović, 2004). Stoga, dječja nesposobnost razumijevanja smrti, popraćena nedostatkom riječi kojima bi izrazili svoje osjećaje, često dovodi do izražavanja emocija kroz ponašanje (Noel i Blair, 2012). Pa se tako različite emocije mogu očitovati u dječjem ponašanju. Tuga nakon smrti bliske osobe, naj snažniji je pokretač raznih obrazaca ponašanja koji ne nestaju s odrastanjem (Moody i Arcangel, 2005), a iskazuje se kroz plakanje, izolaciju i povlačenje u sebe (Buljan Flander i Karlović, 2004). Također je važno napomenuti kako je kod ekspresije tugovanja u djece važna i autentična obiteljska atmosfera, u kojoj članovi obitelji dopuštaju djetetu izražavanje svoje tuge, bilo izrazom lica, riječima ili dijelima. Na taj način djetetu pokazuju da su njegovi

osjećaji prihvaćeni.

U susretu s gubitkom, dijete pred sobom ima određene zadaće (Buzov, 1989; prema Profaca, 1996):

1. razumjeti značenje riječi mrtav, razumjeti kako se postupilo s tijelom
2. stvoriti unutrašnju prilagodbu na činjenicu „neće ga više biti“
3. nastavljanje s aktivnostima primjerenim za dob tugujućeg djeteta.

Navedene zadaće može obaviti dijete od 4. godine života, pa nadalje. Kada je riječ o procesu tugovanja, djeca u dobi od 5 do 7 godina osobito su osjetljiva skupina, iz razloga što su u fazi kad počinju shvaćati neka obilježja smrti, ali još nisu stekla dovoljno načina suočavanja sa stresom i dovoljno socijalnih vještina koji bi im pomogli u prilagodbi na gubitak (Arambašić, 2008). Također, zadaća tugovanja kod djece je, kao i kod odraslih, prihvaćanje gubitka (smrti), prorada neugodnih osjećaja vezanih uz gubitak i prilagodba na nove uloge (Graovac, 2014). Ono dijete koje je to obavilo, odnosno, prošlo kroz određene zadaće, spontano priča o umrlom, sjeća se prošlosti i verbalizira je, otvoreno i spontano pokazuje tugu, postavlja brojna pitanja (Pleša, 1995; prema Profaca, 1996). U toj se dobi, ali i kasnije, zna pojaviti i osjećaj krivnje jer dok odrasli u svom procesu tugovanja još ne osjećaju nikakve ugodne emocije, djeca osjećaju potrebu za veseljem i zabavom te je nastoje zadovoljiti na različite načine (npr. žele ići u kino, na izlet, na rođendanske proslave i dr.) (Arambašić, 2008).

Djeca kao i odrasli, moraju dovršiti tugovanje, gdje im je za završetak tugovanja potrebno isto toliko vremena koliko i odraslima (Lake, 1992). Koliko je to važno pokazuje i činjenica, da nam doživljaji tuge u djetinjstvu mogu pomoći ili otežati teret naših današnjih gubitaka. Također, uspješan završetak tugovanja i procesa prilagodbe jednak je ozdravljenju i dovodi do rasta i sazrijevanja osobe (Salajpal, 2008). Emocionalna potreba koja se javlja „iza“ osjećaja tuge je potreba za podrškom, utjehom i nadoknadom izgubljenog, bez obzira na to je li se gubitak stvarno dogodio ili samo mislimo da bi se mogao dogoditi (Gjurković i Knežević, 2017).

1.3. PODRŠKA DJETETU U PROCESU TUGOVANJA

Način na koji se odnosimo prema gubitku, kao i način kako se nosimo sa samom tugom, uvelike ovisi o društvu u kojem se gubitak dogodio, kao i o njegovim obilježjima. „Naše društvo zatvara oči pred smrću pa nije ni čudo da tuga može biti toliko duboka, složena i potresna da čovjeka potpuno izbací iz ravnoteže“ (Moody i Arcangel, 2005; str. 56). Kada dijete doživi gubitak, važno je da ono dobije podršku od svih onih koji ga okružuju pa tako i od stručnjaka u odgojno-obrazovnoj ustanovi.

„Znam također da u našim vrtićima i školama svakodnevno boravi velik broj djece koja su ostala bez jednog ili bez oba roditelja, a kojima se glede te činjenice ne posvećuje nikakva pažnja ili je ona vrlo kratkotrajna i mala. A to smatram jednostavno nedopustivim!“ (Arambašić, 2008; str. 136).

Osim što će djeca dobiti potrebnu podršku, na taj će se način naučiti dijeliti svoje emocije s drugima i od njih potražiti pomoć. „Mnogi su još u djetinjstvu naučili da unutarnju muku valja skrivati“ (Lake, 1992; str. 17). Tako se muškarci često odgajaju u uvjerenju da je plač nešto nedopustivo i sramno te da će zauvijek izgubiti pravo na muškost pokažu li otvoreno tugu ili suze, dok se ženama često tumači da moraju izdržati i da im pomoć nije potrebna. Potisnuti se osjećaji duboko ukorjenjuju i izobličuju (Moody i Arcangel, 2005).

Roditelji i druge osobe koje brinu o djetetu, često smatraju da će djetetu biti lakše ako se o preminulima ne govori, ako se ova tema izbjegava, ako ne plaču pred njim i ne pokazuju vlastite osjećaje (Buljan Flander i Karlović, 2004). Kako Lake (1992) navodi, najgore je ako pokušamo u djetetu potisnuti tugu, ne dopuštajući mu da govori o svojim osjećajima ili ako zahtijevamo da o njima govori na naš način, umjesto na svoj. Ono što okolina najprije treba omogućiti djetetu je izražavanje osjećaja (Graovac, 2014). S obzirom da dijete često ne zna objasniti kako se osjeća i ne zna izraziti svoje osjećaje, veoma je važno pomoći djetetu kako bi ono moglo naučiti prepoznati i izraziti svoje osjećaje. Djetetu treba pružiti podršku, ohrabriti ga i pomoći mu da shvati da ono nije krivo. Također, ono se treba osjećati vrijedno, voljeno i važno onima koji su uz njega (Oehlberg, 2008).

Djetetu treba pružiti priliku da proradi ono što se dogodilo, a to ovisi o podršci koju ono dobiva od okoline (Dyregrov, 2001). Ono što može ukloniti ili ublažiti faktore najvećeg rizika i omogućiti zdravu prilagodbu na gubitak su adekvatna podrška i empatija (Subotić, 1996). Važnost obiteljske i društvene podrške djetetu dokazana je istraživanjem Harvardska studija tugujuće djece iz 1993. godine, u kojoj su rezultati pokazali da su se djeca koja su sudjelovala u posmrtnim ritualima i na pogrebu, koja su imala podršku obitelji, čiji se ritam

svakodnevnog života nije bitno promijenio, te čiji se preostali roditelj relativno dobro nosio sa životom, brže oporavila i pokazivala manje znakova odstupanja od svog uobičajenog, kognitivnog, afektivnog i društvenog života (Pregrad, 1996).

Različiti izvori podrške

Već je prethodno navedeno kako je tugovanje dugotrajan i duboko osoban proces, međutim da bi se on odvijao, potrebna je okolina u kojoj će se očitovati (Profaca, 1996). Graovac (2014) navodi kako dijete teško može žalovati samo, stoga Starc (1996) izdvaja pet krugova podrške tugujućem djetetu, koji su istovremeno oko djeteta kao omotači njegove sigurnosti. Djetetu koje tuguje, prva, prirodna i autentična podrška su obitelj, bliski rođaci i bliski prijatelji tj. oni koje dijete voli i koji vole njega. Drugi krug podrške čine tzv. pomagači – nestručnjaci, odnosno, svi oni prijatelji, odgojitelji, rodbina koji su dio svakodnevne rutine i sigurnosti koja proizlazi iz stalnih odnosa i obaveza djetetove svakodnevice. Svojom voljom, strpljenjem i suosjećanjem oni mogu biti vrlo važan izvor podrške tugujućem djetetu (npr. odgojitelji). U treći krug podrške spadaju neke važne osobe, ali koje nisu neposredno i svakodnevno bliske djetetu (npr. trener, župnik). Tek u četvrtom krugu podrške nalaze se profesionalni pomagači kao što su to liječnici, pedagozi, socijalni radnici i drugi (kao savjetovatelji i/ili kao terapeuti). I konačno, u peti krug ulaze tzv. stručnjaci visoke razine putem sredstava javnog informiranja, pa tako npr. zabrinuti roditelj može na TV-u, radiju ili tisku doznati nešto o djetetu koje tuguje, o njegovim reakcijama, simptomima i slično.

Djeca su tijekom tugovanja gotovo potpuno ovisna o odraslima. Održavanje njihove ravnoteže najviše ovisi o pomoći odraslih (Dyregrov, 2001), stoga je bitno da odrasli osvijeste vlastite osjećaje i uobičajene načine nošenja s gubitkom. Koliko je to bitno, ukazuje i činjenica da oni odrasli koji se ne mogu nositi s vlastitom tugom i osjećajem nemoći, najvjerojatnije neće moći pomoći ni djeci koja se bore s tugom i gubitkom bliske osobe (Oehlberg, 2008). Međutim, ukoliko odrasli prirodno prihvaćaju svoje emocije, dopuštaju sebi razdoblje tuge, daju si vremena za oprostaj, prisjećaju se preminulih i shvaćaju da su emocije dio života, dijete će se znatno lakše nositi s gubitkom, ali i s drugim izazovima u životu (Buljan Flander i Karlović, 2004). Odrasli (roditelji ili skrbnici, odgojitelji) su jedan od iznimno važnih i moćnih činitelja u procesu tugovanja djece te oni od njih (prirodno) očekuju podršku i zaštitu u situaciji gubitka (Arambašić, 2008). Odrasle osobe izrazito su važne djetetu koje tuguje kako bi mu pružile osjećaj zaštićenosti i sigurnosti te kako bi mu na neki način objasnile što se događa u njegovoj okolini na način koji mu je razumljiv (Pregrad, 1996;

prema Graovac, 2014). Isto tako, dijete u procesu tugovanja treba odrasle koji brinu o njemu kako bi se poticali njegovi razvojni potencijali u smjeru nastavka razvojnih procesa (Graovac, 2014). Shapiro (1994; prema Arambašić, 2008) navodi kako djeca svijet doživljavaju mnogo konkretnije i doslovnije te im je stoga jako važno da od odraslih dobiju dovoljnu količinu podataka o svijetu koji ih okružuje kako bi se u njemu mogla snaći. Djeca se često znaju obraćati ljudima u svojoj okolini (čak i strancima) kako bi vidjela kako oni reagiraju i dobila objašnjenje za neke svoje reakcije (Noel i Blair, 2012).

Djetetu koje je doživjelo gubitak bliske osobe, prvenstveno treba pomoći da prihvati novu situaciju u kojoj se pronašlo, kao i gubitak koji ga je zadesio. Želimo li biti sigurni da će djetetove potrebe biti zadovoljene, važno je osigurati odgovarajuću pomoć preostalim roditeljima i skrbnicima. Profesionalni pomagač, u želji da olakša proces tugovanja djetetu, primarno će pružiti pomoć djetetovom prirodnom pomagaču (Profaca i Puhovski, 2010). Radom s prirodnim pomagačem, obično preživjelim roditeljem, potičemo da se proces tugovanja odvija u obitelji kao intiman proces (Petrović, 1993; prema Profaca, 1996). U situacijama gubitka, dijete treba svoju obitelj kako bi mu odrasli približio i ublažio samu traumatsku situaciju, odnosno, treba članove svoje obitelji kako bi se prilagodilo i prihvatilo gubitak. Pogotovo može biti teško i zahtjevno biti uz dijete i pružiti mu ono što mu je potrebno ukoliko je odrasla osoba koja brine o djetetu i sama doživjela gubitak. Ono što je važno kada djetetu umre jedan roditelj je, procijeniti koliko pomoći treba drugi roditelj (Starc, 1996). Roditelji koji i sami tuguju, najčešće brinu o tome kako će njihova djeca preboljeti gubitak (smrt) bliskog člana obitelji (Graovac, 2014). Djeca se često znaju osjećati napuštenima i od roditelja koji je umro i od onog živućeg, zato što preostali roditelj tuguje i djetetu ne može pružiti emocionalnu podršku (Noel i Blair, 2012). U tim trenucima kada nedostaje podrška djetetu od odraslih, ono je prisiljeno samo se uhvatiti ukoštac s tim problemom, što dodatno pojačava njegov osjećaj osamljenosti (Oehlberg, 2008). U tom slučaju, roditeljima je potrebna dodatna pomoć u vlastitom tugovanju. Dakle, možemo reći kako je važno tražiti podršku zbog sebe, kako bismo mogli biti bolji u pružanju podrške svom djetetu (Štambuk, 2006). Odnosno, tretman, podrška i edukacija roditelja, koji su i sami u procesu tugovanja, ne pomaže samo njima, već posredno i njihovoj djeci (Graovac, 2014). Na taj će način roditelj pomoći djetetu kako bi ono svoju tugu podijelilo s njim i kako ga ne bi utišao zbog jačine vlastitih osjećaja (Lake, 1992). Ovim su se problem bavili Bergman, Axberg i Hanson (2017) koji su u svom istraživanju ispitivali, koja je vrsta podrške najučinkovitija za tugujuće dijete i za preostalog roditelja? Jedan od zaključaka ovog

istraživanja je, podrška koju drugi preostali roditelj ili druga bliska osoba dobiva, može ojačati njegovo vlastito zdravlje, kao i njegov kapacitet podrške prema tugujućem djetetu. Rezultati još pokazuju da čak relativno kratke intervencije mogu spriječiti razvoj ozbiljnih problema mentalnog zdravlja i traumatične tuge kod djece nakon gubitka roditelja gdje je važno napomenuti da podržavajuće roditeljstvo predstavlja izvor zaštite za tugujuće dijete. Isto tako, u literaturi se još ističe važnost prihvaćanja djetetova tugovanja unutar obitelji te potreba da obitelj nastavi njegovati raniji ritam obiteljskog života, djetetu poznat i blizak. Između ostalog, potrebno je promicati stabilnost i dosljednost i u drugim područjima života djeteta izvan obitelji (vrtić, sport, druženje s vršnjacima). Ponekad pomoć „izvana“ ne mora uopće biti potrebna u obiteljima koje za dijete predstavljaju okruženje bliskosti i povezanosti, prirodnosti i spontanosti (Starc, 1996). Zaključno, važno je naglasiti, kada se radi o djeci koja tuguju, ne smije se izgubiti iz vida prirodna potreba djeteta za podrškom roditelja kao i potreba djeteta za ponovnim interpretiranjem gubitka (smrti) na slijedećem stupnju njegova kognitivnog sazrijevanja (Graovac, 2014).

Budući da *odgojitelji* predstavljaju jednu od najvažnijih figura u životu predškolskog djeteta, jedni su od najvažnijih izvora podrške djetetu u procesu tugovanja. Prema Bujišić (2005), rad odgojitelja u slučaju smrti bliskog člana djetetove obitelji obuhvaća – rad s djetetom, rad s roditeljima, rad s djecom u odgojno-obrazovnoj skupini te rad s drugim osobljem vrtića. Savjetodavni rad odgojitelja uključuje educiranje roditelja o reakcijama djeteta na gubitak, kao i educiranje o procesu tugovanja roditelja i o njihovom izražavanju osjećaja (Profaca, 1996). Ono što je posebno važno objasniti članovima obitelji je, što to znači davati djeci podršku (Starc, 1996). Također, roditelja je korisno podučiti o tome što djetetu znače privrženost i gubitak i zašto je važno njegovati uspomenu na umrlog roditelja. Isto tako, odgojitelj treba upoznati osnovne karakteristike obiteljskog stila: otvorenost/zatvorenost, vjera i uvjerenja, rituali i drugo (Starc, 1996). Važno je dati i sugestije o načinu kako da se djetetu kaže, što i kako se dogodilo, kako da ga se uključi u rituale i proces tugovanja u obitelji. Kod smrti roditelja, odgojitelj se isto tako suočava s hitnom potrebom aktiviranja dvaju područja podrške, jedno je usmjereno na tugujuće dijete, a drugo na njegove vršnjake i prijatelje. Dajući djetetu podršku, odgojitelj jača djetetove unutrašnje snage te pomaže da proces tugovanja ide svojim prirodnim, zdravim tokom kako bi dijete moglo vidjeti sebe i u budućnosti (Starc, 1996). Isto tako, odgojitelj treba dati podršku i djetetovim vršnjacima i prijateljima jer blizina smrti može uzrokovati krizu pojedinca ili grupe (Ayalon, 1995). Važno je osvijestiti kako djetetovi vršnjaci raspolažu s premalo podataka o smrti i da nisu dovoljno

emocionalno zreli kako bi mogli pomoći svome prijatelju (Noel i Blair, 2012). Oni nemaju u potpunosti razvijen pojam smrti te ovaj socijalni zadatak za njih može biti prezahtjevan. Stoga odgojiteljima nije lako aktivirati podršku djece tugujućem prijatelju. Međutim, to je izuzetno važan zadatak, jer su i prijatelji prirodni pomagači (Profaca i Puhovski, 2010). Jasna i otvorena komunikacija, stvaranje ozračja sigurnosti i zajedništva, stvorit će uvjete da djeca budu podrška prijatelju koji tuguje. Važno je stvoriti uvjete da se tugujuće dijete osjeća sigurno i prihvaćeno u svojoj grupi u vrtiću, da ima stalnu prisutnost bliske odrasle osobe (odgojitelja) te da slobodno može izražavati svoje osjećaje i reakcije (Profaca i Puhovski, 2010).

Isto tako valja napomenuti kako i odgojiteljima treba dati mogućnost i stručnu podršku za suočavanje i prorađivanje vlastitih strepnji vezanih uz smrt, jer jedino se tako od njih može očekivati da pruže nužnu sigurnost djeci koja su ugrožena vlastitim osjećajima gubitka, boli, ljutnje i straha (Ayalon, 1995). *Stručni suradnici* bit će neophodan supervizor za odgojitelje koji su u kontaktu s tugujućim djetetom, čime pomažu i njima da se nose s tim teškim zadatkom i posredno prate proces djetetovog tugovanja onako kako se on manifestira u vrtiću (Starc, 1996). Planirajući program podrške, stručni suradnici traže u djetetovom okruženju tko sve može pomoći i tko je još ranjen i treba pomoć. Stoga, može se zaključiti kako stručni suradnici imaju važnu ulogu u pružanju podrške djetetu kroz ulogu savjetovatelja obitelji, odnosno kako kreirati zdravu prirodnu podršku djetetu koje tuguje (i ostalim članovima obitelji) (Starc, 1996).

Često nije najvažnija brojnost onih koji pružaju podršku djetetu u procesu tugovanja, već emocionalna klima koja dijete okružuje nakon smrti (Dyregrov, 2001). U slučajevima u kojima proces tugovanja zapinje na svom prirodnom putu pomoć profesionalnih pomagača postaje dobrodošla, pa i neophodna (Starc, 1996). Ukoliko dijete tijekom nekoliko mjeseci, bez naznaka da se stanje poboljšava, slabo jede, loše spava, počne lošije svakodnevno funkcionirati i u odnosu s roditeljima, braćom, vršnjacima, potrebno je potražiti stručnu pomoć (Gjurković i Knežević, 2017).

Kako pružiti podršku tugujućem djetetu

Kako bi mogli pomoći djeci koja tuguju prvo moramo razumjeti dječju dob, njihovo poimanje svijeta, reakcije tugovanja i moguće simptome (Dyregrov, 2001). Tako ćemo lakše razumjeti dijete kad doznamo koga je izgubilo, koliko je za njega bila važna ta osoba,

okolnosti pod kojima je nastao gubitak, je li dijete prije gubitka imalo već neka teška i bolna iskustva kao što su gubitak i trauma koji će možda tek sada isplivati na površinu, i slično (Starc, 1996). Kako bismo mogli pružiti podršku djetetu, važno je poznavati njegove potrebe u procesu tugovanja (Profaca i Puhovski, 2010). Neka se djeca bolje osjećaju kada razgovaraju o onome što misle i osjećaju, neka više vole fizički kontakt i zagrljaje, dok su drugoj djeci važnija igra i druženje s prijateljima (Jovović i suradnici, 2018). Važno je reći kako svako dijete doživljava život na svoj, jedinstven način, te na svoj osobni način izražava i osjećaje. Djeci od odraslih treba suosjećanje bez prosuđivanja i vrednovanja, bez obzira na to kako se djeca nose sa smrću i kako izražavaju osjećaje (Profaca, 1996). Ayalon (1995; prema Profaca, 1996) navodi ako djecu pažljivo slušamo i gledamo, naučit ćemo kako primjereno reagirati na njihove potrebe. Profaca i Puhovski (2010) također navode kako je potrebno slušati i gledati dijete te otvoriti srce.

Autorice Noel i Blair (2012), navode nekoliko općih smjernica kako pomoći tugujućoj djeci. Neke od njih su:

- djetetova okolina mora ostati ista, odnosno, njihov živući roditelj mora što više inzistirati na održavanju svakodnevne rutine kako bi djeci pomogao da počnu tugovati – ovo nije vrijeme za traženje novog vrtića, nove kuće itd.,
- potrebno je neprekidno im izražavati svoju bezuvjetnu ljubav i prihvaćanje,
- potrebno je poraditi na vještini slušanja i dati sve od sebe da se dijete sasluša i da budemo uz njega, a da mu se pritom ne naređuje što treba činiti,
- kada se osjeti da je dijete spremno tugovati, bilo bi dobro da se s djetetom zajedno moli, plače i da se zajedno pretresu uspomene,
- potrebno je dopustiti djetetu da s nama beskrajno razgovara o smrti jer nespominjanje smrti ne pomaže djetetu u njegovoj borbi s gubitkom,
- potrebno je s djetetom raspravljati o smrti gdje naša objašnjenja moraju biti jednostavna i izravna bez korištenja alternativnih riječi ili fraza (primjerice: „on spava“, „izgubili smo ga“, „on nas je napustio“) jer one mogu zbuniti dijete i dovesti do nesporazuma,
- na djetetova pitanja trebamo odgovarati otvoreno i izravno gdje se svakom djetetu mora reći istina i to s onoliko pojedinosti koliko ih je sposobno shvatiti te je zatim potrebno provjeriti jesu li djeca razumjela naše odgovore,
- djeca osjećaju potrebu da ih netko uvjeri kako su sigurna jer se ona često boje da će i sama umrijeti ili da će ih napustiti drugi preživjeli roditelj.

U pružanju podrške tugujućem djetetu, važno je *podržavati otvorenu i iskrenu atmosferu prihvaćanja* gdje je djeci potrebno što prije dati sve relevantne informacije i objašnjenja vezana uz smrt bliske osobe prikladna djetetovoj dobi (Profaca, 1996). Za početak je najvažnije djetetu bez odgađanja reći istinu (Jovović i suradnici, 2018). Najbolja su ona objašnjenja koja su izravna i jasna, bez eufemizama i apstraktnih pojmova te ona koja smanjuju mogućnost stvaranja fantazija zbog nedostatka informacija. Potrebno je djetetu iskreno, jasno i otvoreno reći što se dogodilo, primjerice: „Znaš da je djed bio jako, jako bolestan. Dugo je bio jako bolestan i nisu mu pomogli lijekovi. Moram ti reći nešto jako tužno... Djed je umro.“ (Gjurković i Knežević, 2017). Također, poželjno je i empatički reflektirati djetetove osjećaje i reći nešto poput: „Znam da ti jako nedostaje.“, „Vidim da si jako tužan/tužna.“, „Znam da bi htio/htjela da ponovno bude s nama.“ i slično (Gjurković i Knežević, 2017). Dijete trebaju informirati i s njim razgovarati emocionalno najbliže osobe, one koje ono najviše voli. Na pitanje trebaju li roditelji razgovarati o smrti sa svojom djecom, odgovor može biti u kontrapitanju: tko bi drugi to trebao napraviti umjesto njih? (Štambuk, 2006). Kuterovac (1992; prema Profaca, 1996) navodi, ukoliko dijete dobije sve potrebne informacije od najbliže osobe, spriječit će se mogućnost saznavanja detalja od drugih, pa će tako zadržati povjerenje u one koji su mu najbliži i s kojima zajedno tuguje.

Isto tako, važno je djetetu dati vremena za *kognitivno i emocionalno ovladavanje gubitkom*. Djeca rane i predškolske dobi mogu biti vrlo žalosna iako odrasli mogu misliti da nije tako. Važno je djetetu dopustiti pitanja, razgovor o onome što ga zanima u vezi sa smrću bliske osobe i dopustiti mu sve emocije, ma kako nam one bile neobične. Također je vrlo važno djetetu dopustiti da postavlja iznova ista pitanja kako bi steklo jasnoću o događaju (Gjurković i Knežević, 2017). Stoga se ne treba čuditi ako dijete i nekoliko puta pita istu stvar i ako želi o tome raspravljati jer ono na taj način utvrđuje realnost gubitka i pokušava prihvatiti stvarnost (Štambuk, 2006). Međutim, odrasli koji brinu o djetetu obično su ili suviše pogođeni vlastitom boli da bi odgovorili na njegova pitanja ili smatraju smrt suviše morbidnom temom za dječju znatiželju (Ayalon, 1995). Važno je prepoznati emocije, dati priliku djetetu da ih izrazi te da ih imenuje, a ukoliko ne verbalizira svoje emocije, ono može tugovati i kroz crtež, igru i slično (Profaca, 1996). Zato djetetu treba dopustiti izražavanje i onih emocija koje se ne uklapaju u stereotip tugovanja (Kuterovac, 1992; prema Profaca, 1996).

Također valja *učiniti djetetov gubitak stvarnim*. Pynoos (1993; prema Profaca, 1996) navodi kako je fizička realnost gubitka najvažniji aspekt tugovanja i djetetu treba pomoći

kako bi je shvatilo jer tada započinje proces tugovanja. Važno je omogućiti djetetu da sudjeluje u ritualima opraštanja, međutim, važno je i pripremiti dijete za prisustvovanje sprovodu. Prije sudjelovanja, djetetu treba reći što će se tamo događati, pitati ga želi li ići i s kim želi biti na sprovodu (Profaca, 1996). Dijete starije predškolske dobi, možda će to i odbiti pa njegovu želju treba poštovati. Ukoliko dijete ne želi otići na sprovod, treba ga pitati s kim želi biti dok je ostatak obitelji na sprovodu. Pynoos (1992 prema Profaca, 1996) navodi kako se ne može očekivati od majke (preživjelog roditelja) da se brine o djetetu na sprovodu te da dijete ipak treba nekoga uz sebe. U tom slučaju, također bi bilo najbolje pitati dijete s kime želi biti. Nakon obreda, važno je i potrebno djeci osigurati vrijeme za razgovor o proteklim događajima kao i za prorađivanje istih kroz igru (Jovović i suradnici, 2018).

Kao što je već prethodno navedeno, važno je i *stalno pružanje podrške djetetu*. Ono što je važno u tugovanju je da dijete osjeća zajedništvo s preostalim članovima svoje obitelji, koji su mu sad najpotrebniji, kako bi zajedno prošli kroz to bolno iskustvo (Buljan Flander i Karlović, 2004). Dijete ne treba izdvajati i ne treba mu prešućivati činjenice jer u tom slučaju članovi obitelji tuguju bez djeteta. Bolje je podijeliti s djetetom tugu i prihvatiti potrebu za tugovanjem nego da ga se pokušava uvjeriti kako je sve u redu (Oehlberg, 2008). U tom zajedništvu i dijete ima „dopuštenje“ za izražavanje emocija. Ukoliko se djetetu kasnije kaže istina, ono samo tuguje i nema podršku ostalih članova obitelji. Podrška je ovdje izrazito važna zbog povećanih djetetovih separacijskih problema i nesigurnosti koju prenosi i na odnos s preživjelim roditeljem (Profaca, 1996). Stoga, dijete treba opetovano grliti, ljubiti i tješiti (Gjurković i Knežević, 2017).

Ono što je također važno u pružanju podrške tugujućem djetetu je osigurati *nastavak i odvijanje svakodnevnih aktivnosti djeteta*. Uz dobru podršku i kad je dijete spremno, važno je da ono nastavi s aktivnostima u koje je uključeno. Kontinuitet i dnevna rutina su sigurnost koja treba tugujućem djetetu jer mu vraćaju osjećaj stabilnosti (Profaca i Puhovski, 2010). Dijete koje ide u vrtić orijentirano je na budućnost jer takvo održavanje kontinuiteta života pomaže djetetu, osobito ako ima dobru podršku odgojitelja, stručnih suradnika i vršnjaka. Pynoos i Nader (1990; prema Profaca, 1996) navode kako reintegracija traumatiziranog djeteta u odgojno – obrazovnu skupinu može biti kritičan korak u procesu oporavka. Izuzetno je važan kontakt obitelji i vrtića te pripremljenost djece, odgojitelja i stručnih suradnika.

1.4. KAKO PRISTUPITI TUGUJUĆEM DJETETU U ODGOJNO-OBRAZOVNOM RADU

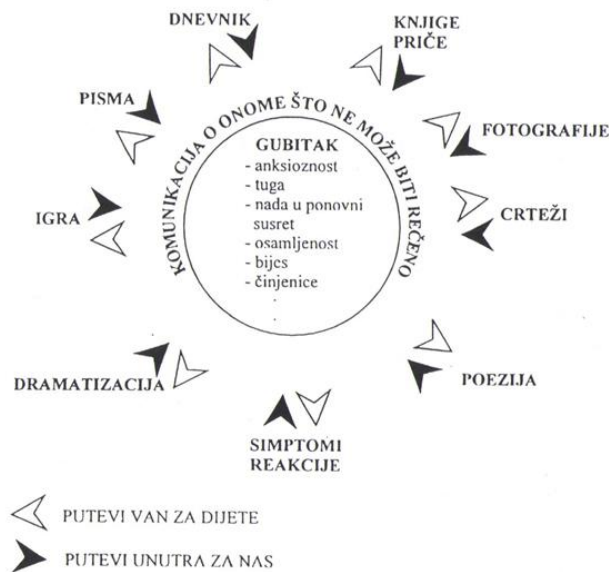
Dječji vrtići mogu biti na različite načine pogođeni smrću. Bez obzira na to umru li djeca, roditelji, druga djeca, odgojiteljice ili prijatelji, želimo li djecu razumjeti i pomoći im, uvijek postoji potreba za informacijama o dječjim reakcijama i načinima za učinkovito suočavanje sa smrću. Isto tako, dječji vrtići mogu postati i sigurno utočište za djecu koja se bore s gubitkom. Vrtić je dio svakodnevne rutine i sigurnosti djeteta. Tu djeca uspostavljaju stalne odnose s vršnjacima i odraslima, nalaze izvore svoje podrške. Jednako tako, vrtić ili za njih neko drugo sigurno okruženje, omogućuje djeci da slobodno preispitaju svoje osjećaje i sjećanja, bez ikakvog srama ili straha od odbacivanja (Oehlberg, 2008). Djeca imaju golem potencijal za sučeljavanje s teškim situacijama, ukoliko im odrasli u njihovoj okolini omoguće uvid i razumijevanje same situacije (Dyregrov, 2001). U radu s tugovanjem uvijek susrećemo sebe, kakvi smo mi kao ljudi (Profaca, 1996). Kada se nađemo u susretu s tugujućim djetetom pred sebe možemo postaviti dva temeljna izbora:

- ne pridružiti se djetetu u tugovanju, nego ostati u ulozi „stručnjaka“ koji daje savjete kojima npr. želi „smanjiti patnju“, ili
- pridružiti se djetetu, prihvatiti ga i dopustiti mu tugovanje (Muller, 1993; prema Profaca, 1996).

Cilj rada s djetetom nije da ono zaboravi gubitak bliske osobe, već da pomognemo djetetu da se sjeća umrle osobe i da lakše prebrodi situaciju koja je nepromjenjiva i nad kojom ima malu ili nikakvu kontrolu. Kada se radi s djetetom koje je doživjelo gubitak, ono određuje korake i uči nas, a mi slušamo (Profaca, 1996). Zajedno s njim ulazimo u njegov unutarnji svijet, otkrivamo više pitanja nego odgovora i ne možemo učiniti sve što bismo željeli (Jukić Lušić, 2014). Dijete koje je u procesu tugovanja ne može biti usredotočeno na zadatak, već ono ima koristi samo od individualnog pristupa (Oehlberg, 2008). Osobita pažnja i razumijevanje djetetu trebaju kod odvajanja od roditelja pri dolasku u vrtić, prilikom odlaska na spavanje ili ako tijekom dana u grupi budu neočekivane promjene (dolazak novog odgojitelja, iznenadne promjene prostora), ali i u planiranim situacijama koje mogu izazvati tjeskobu (odlazak na izlet, svečanosti) (Profaca i Puhovski, 2010). Radeći s djetetom koje tuguje, pomažemo mu prihvatiti činjenicu da je izgubilo voljenu osobu, ali mu pomažemo i izraziti žalost i tugu. Međutim, ukoliko je dijete i nakon toga u mogućnosti da voli, ono je učinilo najviše moguće: voljeti, tugovati i ponovno zavoljeti (Profaca, 1996).

U knjizi *Stres, trauma, oporavak*, Bruna Profaca (1996) navodi Mullerov model

pomoći djetetu s gubitkom. Muller (1993; prema Profaca, 1996) navodi načine kako komunicirati o onome što ne može biti rečeno koji uključuju „puteve van – za dijete“ i „puteve unutra – za nas“ (slika 3.). Iako odgojitelji ne provode terapijski rad s djecom u dječjem vrtiću, neki od navedenih načina djetetova izražavanja su korisni i upotrebljivi u odgojno – obrazovnoj skupini. Dijete će tada izraziti svoje osjećaje i kroz podršku od strane odraslog, koji razumije što se događa, učinak može biti terapijski (Profaca, 1996).

Slika 3. Mullerov model pomoći djetetu s gubitkom (Profaca, 1996; str 206)

S obzirom da djetetu treba vremena da bi govorilo o sebi i gubitku te da bi komuniciralo o onome što ne može biti izrečeno, jer ono nema načina kako da to kaže, djetetu treba pomoći. Važno je i razgovarati s djetetom o tome što bi mu pomoglo u osmišljavanju ugodnijeg okruženja (Oehlberg, 2008). Na taj ćemo način djetetu dati mogućnost da sve ono što ne može izreći, izrazi na neki od načina koji su mu prikladniji. Samim time, otvorit ćemo vrata u njegov svijet (Profaca, 1996). Dakako, koji će način odabrati dijete ovisi o njegovoj dobi, karakteristikama i načinu reagiranja (Profaca, 1996). Valja napomenuti kako simptome koje tugujuće dijete iskazuje prvenstveno shvaćamo kao zaštitne mehanizme i normalne reakcije, odnosno kao mehanizme suočavanja.

Za rad s djecom rane i predškolske dobi, sa slike 3 izdvojila bih igru, crtež, fotografije, priče i dramatizaciju. *Igra* i *crtež* namjenjeniji su djeci rane i predškolske dobi jer pružaju djetetu sigurnost i podršku u izražavanju emocija. Djeca uglavnom neće samoinicijativno govoriti o gubitku i tuzi jer se oni najčešće izražavaju neverbalno, kroz igru i ponašanje

(Gjurković i Knežević, 2017). Stoga, dijete treba potaknuti na igru jer je ona prirodna metoda za samoizražavanje i za komunikaciju (Willis, 2002). Za djecu rane i predškolske dobi, spontana igra je najprirodniji način na koji se mogu izraziti. Djeca su sklona tome da, ponekad opetovano, kroz igru proživljavaju nemili događaj (Dyregrov, 2001). Odnosno, djeca se često igraju umiranja kako bi se oslobodila svojih osjećaja i tjeskobe (Noel i Blair, 2012). Takve igre djeci nisu strane te im one pružaju bezbolnu priliku da izraze svoje neugodne osjećaje. Stoga se djecu može lakše upoznati kroz igru, jer se promatranjem dječje igre mogu „iščitati“ poruke djeteta. Pokret, umjetničko izražavanje i igra postaju simbolički jezik rješenja djetetova problema uzrokovanog gubitkom (Oehlberg, 2008). *Umjetnost* je isto tako jedan od oblika izražavanja koji često pomaže djeci u suočavanju s osjećajem tuge (Willis, 2002). Također, igra i *stvaralaštvo* su protektivni čimbenici mentalnog zdravlja djeteta (Graovac, 2014). Nuđenjem različitog neoblikovanog pedagoškog materijala, djeci se pruža mogućnost za stvaranje i samim time izražavanje svojih emocija. S druge strane, *priče* pružaju ono iskustvo koje treba osoba u krizi, a to je razumijevanje koje ide dalje od osobnog iskustva (Profaca, 1996). Dok *fotografije* otvaraju puteve i mlađoj i starijoj djeci jer potiču strategiju dozivanja u sjećanje nekih događaja te pomažu djetetu da se sjeća istih. Ono što još može pomoći u radu s djecom je *dramatizacija*, koja djeci pruža mogućnost izražavanja putem zamišljenog lika. Ona je osobito važna za djecu koja se teže verbalno izražavaju pa mogu koristiti druga izražajna ponašanja. Prilikom prorađivanja bolnog iskustva, glumljenje uloge je dobar način za pomak iz pasivne uloge u ulogu nekoga tko ima kontrolu (Ayalon, 1995; prema Profaca, 1996). Isto tako, prema Willis (2002), *glazba* predstavlja još jedan učinkovit način kako pomoći djeci s izražavanjem vlastite tuge, bilo u grupi ili pojedinačno. Također, isti autor navodi kako uključivanje djece u *prirodni svijet* isto tako može biti vrlo terapijski, gdje sunce, drveće, cvijeće ili čak magla i kiša mogu djelotvorno utjecati na dijete. Willis (2002) navodi kako se tugujućem djetetu može pomoći tako da posadi cvijet ili biljku, izradi i održava hranilicu za ptice ili samo da sakuplja kamenja ili lišće. Dobro je podržati djetetov izbor aktivnosti, ukoliko je to moguće i ukoliko to situacija dopušta. Navedeni načini, samo su neki od načina pomoću kojih se dijete može izraziti. Važno je da kroz rad s pomagačem dijete svoje osjećaje verbalizira (Profaca, 1996). Sve što djetetu pomaže da proradi smrt i da se prisjeća preminule osobe u sigurnom okruženju bliskih osoba, pomoći će i da njegov proces tugovanja teče spontano i prirodno, sa svojim usponima i padovima (Buljan Flander i Karlović, 2004).

Zaključno, važno je naglasiti da osim gubitaka bliskih osoba (roditelja) prouzročnim

smrću i svi drugi gubici (smrt kućnog ljubimca, gubitak prijatelja, važnog predmeta – mede ili krpice, gubitka doma, mjesta za igru, načina života) također uzrokuju tugovanje. Ono što je također važno je, podržati i takvo tugovanje primjenjujući iste principe koji su prethodno navedeni. Dijete mora, uz našu pomoć i vodstvo, naučiti da je sposobno prebroditi emocionalne katastrofe gdje ga mi ne bi smjeli poticati na zaborav ili poricanje. Moramo mu dopustiti da osjeti svu silinu iznenadnog gubitka jer ćemo mu tako pomoći u razvoju sposobnosti podnošenja nevolja koja će mu koristiti i u daljnjem životu (Noel i Blair, 2012). Pružanje podrške tugujućem djetetu u vrtiću nije lak zadatak. Stoga je važno posavjetovati se s iskusnijim kolegama, psihologom ili pedagogom vrtića, jer i uz najbolju pripremu, sigurno će postojati dodatne nedoumice.

2. CILJ I ISTRAŽIVAČKA PITANJA

Ishodište za postavljanje cilja ovoga istraživanja bila je svjesnost o važnosti uloge odgojitelja i stručnih suradnika u razvoju djece, koja se posebno ističe u trenucima kada se dogodi gubitak bliske osobe. Također je još jedno polazište ovoga istraživanja bilo u namjeri da se prikupe različita mišljenja i iskustva odgojitelja i stručnih suradnika na temu gubitka bliske osobe. Stoga je cilj ovog istraživanja istražiti perspektivu odgojitelja i stručnih suradnika o pružanju podrške djeci suočenom s gubitkom bliske osobe tijekom boravka u dječjem vrtiću. Ono na što se posebno nastoji staviti naglasak ovim istraživanjem je po čemu se razlikuju perspektive odgojitelja i stručnih suradnika u pogledu na djecu koja se suočavaju s gubitkom bliske osobe, a zatim i samim procesom tugovanja. Istraživačka pitanja koja proizlaze iz navedenog cilja istraživanja, a predstavljaju specifična pitanja na koja se želi dobiti odgovor provođenjem istraživanja, su:

1. Kakva su iskustva odgojitelja odnosno stručnih suradnika u pružanju podrške djeci suočenom s gubitkom bliske osobe?
2. Kako odgojitelji, a kako stručni suradnici opisuju ulogu odgojitelja u pružanju podrške djeci suočenom s gubitkom bliske osobe?
3. Kako odgojitelji, a kako stručni suradnici opisuju ulogu stručnog suradnika u pružanju podrške djeci suočenom s gubitkom bliske osobe?
4. Kako, prema iskustvu odgojitelja odnosno stručnih suradnika, stručna služba vrtića i odgojitelj trebaju surađivati kako bi se ostvario najbolji mogući pristup djeci koja su suočena s gubitkom bliske osobe i koja su u procesu tugovanja?

3. METODA ISTRAŽIVANJA

Ovo istraživanje je kvalitativno istraživanje holističkog pristupa koje je usmjereno na razumijevanje određene pojave, odnosno proučavanje određene pojave u cjelini. Kvalitativna istraživanja nazivaju se još i paradigme razumijevanja u kojima je naglasak usmjeren na produbljeno shvaćanje istraživanih pojava, kao i onih pojava koje su s njom povezane (Mužić, 1999). Osnovna je usmjerenost kvalitativnih istraživanja na sam proces, odnosno postupak, dok je osnovna orijentiranost na promatranje i opisivanje pojave te je zbog toga osnovno pitanje kvalitativnih istraživanja: Kako? (Opić, 2017). Najveća im je prednost što doprinose većoj uspješnosti u radu s pojedinačnim slučajevima ili pak u rješavanju konkretnih odgojno-obrazovnih problema i što omogućuju praktičarima stjecanje više samopouzdanja u nastojanjima da istražuju i unapređuju osobnu praksu. Uzorak sudionika treba biti prigodan i malen, dok način prikupljanja podataka treba biti prilagođen situaciji (Opić, 2017). Pri analizi podataka pozornost je usmjerena pretežno na opisna obilježja pojava (Mužić, 1999). Još neke od karakteristika kvalitativnih istraživanja su razumijevanje fenomena iz perspektive sudionika, a ne istraživača te terenski rad.

Postupak kojim su se prikupljali podaci u ovom istraživanju naziva se intervjuiranje, a njegov instrument intervju. Prema Mužić (1999) osnovna prednost intervjuja proizlazi iz okolnosti što je najdostojniji i najljudskiji način prikupljanja podataka upravo razgovor s onima od kojih se podaci prikupljaju. Intervjuiranje zahtijeva veći vremenski angažman te veću pripremljenost osobe koja provodi intervju (Opić, 2017), dok je kod prikupljanja podataka važna valjanost, realnost i bogatstvo podataka. Prema Opić (2017), istraživač je u kvalitativnim istraživanjima u sam proces istraživanja uključen kroz poziciju „insajdera“, dok Jeđud (2007) navodi kako je istraživač doslovno „uronjen“ u svoje podatke i na neki način neprestano „komunicira“ s njima. Za teoriju koju razvijamo, za istraživačka pitanja, teoretsku poziciju, analitički okvir i analitičku praksu, najvažniji je proces prikupljanja podataka i izabiranja grupa ili kategorija na temelju njihove relevantnosti (Jeđud, 2007). Stoga, kako bi se došlo do teorije Anglin (2003; prema Jeđud, 2007) ističe važnost kruženja po podacima kroz procese prikupljanja, kodiranja, bilježenja i rekodiranja. U ovom istraživanju podaci su se analizirali procesom kodiranja u kojima su oni razlomljeni, konceptualizirani i nanovo spojeni na drugačiji način (Jeđud, 2007).

3.1. Uzorak sudionika

U istraživanju je sudjelovalo 20 sudionika od kojih je 10 odgojitelja i 10 stručnih suradnika (psiholozi, pedagozi). Sudjelovanje u istraživanju je bilo anonimno uz zajamčenu apsolutnu zaštitu identiteta svih sudionika. Informacije koje su se zatražile od sudionika tijekom provedbe ovoga istraživanja, bile su, vrsta odgojno-obrazovne skupine, veličina dječjeg vrtića, mjesto u kojem se dječji vrtić nalazi, stručni suradnici u dječjem vrtiću te godine radnog staža. S obzirom na novonastalu situaciju s pojavom nove bolesti Covid-19, odnosno pandemijom korona virusa te naposljetku i karantenom koja je obuhvatila mjesec ožujak, travanj i svibanj prošle godine, nisam bila u mogućnosti provesti svih 20 predviđenih intervjua uživo. Stoga sam provela 14 intervjua uživo, dok sam na 6 intervjua prikupila odgovore na pitanja putem elektroničke pošte. Od ukupno 10 odgojitelja, intervjuirala sam 6 odgojitelja, dok sam od 4 odgojitelja prikupila odgovore na pitanja. Od ukupno 10 stručnih suradnika, intervjuirala sam 8 stručnih suradnika, dok sam od 2 stručna suradnika prikupila odgovore na pitanja. Istraživanje je provedeno u dječjim vrtićima s područja grada Rijeke i s područja grada Zagreba. Obuhvaćeno je 5 odgojitelja iz Rijeke i 5 odgojitelja iz Zagreba te je obuhvaćeno 8 stručnih suradnika iz Rijeke i 2 stručna suradnika iz Zagreba. Od stručnih suradnika obuhvaćen je podjednak broj psihologa i pedagoga.

3.2. Postupak prikupljanja podataka

Podaci su se intenzivno prikupljali tijekom mjeseca lipnja, srpnja i kolovoza 2020. godine. S obzirom na već spomenutu novonastalu situaciju s pojavom nove bolesti Covid-19, većinu sam intervjua provela uživo unutar ili izvan odgojno-obrazovne ustanove, dok sam neke intervjue provela telefonskim putem ili online putem platforme Zoom. Planirano trajanje razgovora s jednim sudionikom bilo je oko 20 minuta. Tijekom provedbe intervjua, tekst iskaza intervjuirane osobe bilježila sam glasovnim snimanjem odgovora pomoću mobilnog uređaja i opcije diktafon. Osim već navedenog načina prikupljanja podataka, manji broj podataka prikupljala sam putem elektroničke pošte, na način da sam predložak s pitanjima prosljedila sudionicima, a oni su svoje natipkane odgovore na pitanja poslali istim putem. Tijekom postupka prikupljanja podataka težila sam što većem osjećaju ugone i opuštenosti sudionika.

U ovom istraživanju koristio se polustrukturirani intervju od šest otvorenih pitanja koja su unaprijed bila osmišljena. Koristila su se dva intervjua od kojih je jedan bio namijenjen za odgojitelje, a drugi za stručne suradnike. Intervjui su se međusobno razlikovali

u samo jednom pitanju koje se odnosilo na ulogu odgojitelja, to jest, ulogu stručnog suradnika. Predložak s pitanjima sastojao se od kratke upute na početku i od pitanja namijenjenih za odgojitelje i za stručne suradnike (prilog 1).

3.3. Način obrade podataka

Nakon provedbe intervjua, tekst svake intervjuirane osobe pretipkala sam u transkript nakon čega je slijedila obrada podataka. Ukupan broj stranica prikupljenih podataka, odnosno, transkripata i odgovora na pitanja je osamdeset i osam. Prikupljeni podaci analizirani su procesom kodiranja i kategorizacijom odgovora. Podaci su se obrađivali na način da se proučavao svaki pojedinačni slučaj, tako da su se između velikog broja pojmova i kategorija izabrale one koje su relevantne u odnosu na cilj istraživanja i na istraživačka pitanja. Ovisno o učestalosti ponavljanja određenih pojmova, odnosno kategorija, podaci su se navodili prema sljedećoj skali: gotovo svi/skoro svi/većina, nekoliko/neki, manji broj, pojedini.

4. REZULTATI

Sažeti rezultati organizirani prema temama i razvrstani posebno za skupinu odgojitelja i posebno za skupinu stručnih suradnika nalaze se u tablici 3. Ključne kategorije i pojmovi ilustrirani su doslovnim navodima sudionika u istraživanju.

Tablica 3

Sažetak odgovora odgojitelja i stručnih suradnika dobivenih intervjuima

Odgojitelji (N = 10)		Stručni suradnici (N = 10)	
1. Opažene reakcije djeteta na gubitak			
Sažeti odgovori	Točni navodi	Sažeti odgovori	Točni navodi
<p>Kao reakcije djeteta na gubitak odgojitelji najčešće ističu regresivna ponašanja, povlačenje u sebe, odnosno, introvertiranost, izoliranost od druge djece, agresivnost, pretjerano ili iznenadno plakanje.</p> <p>Nekoliko odgojitelja još navodi kao uobičajene reakcije vikanje, bacanje po podu, guranje, odbijanje hrane, zbunjenost i usporenost djeteta te umor. Navodi se još i manja aktivnost djeteta, koja se očituje kroz lijenost.</p> <p>Jedan odgojitelj navodi kako nije bilo većih promjena u ponašanju niti specifičnih oblika ponašanja. Dok drugi odgojitelj navodi kako nisu primijećene neke reakcije osim veće povezanosti s drugim roditeljem i težeg odvajanja od istog roditelja, uz malo veću zatvorenost djeteta.</p> <p>Isto tako, neki odgojitelji navode da je</p>	<p>„Imao sam recimo slučaj, blizanci su bili u pitanju, djevojčica i dječak, i oni su naravno različito reagirali na svoj način, kao što bi svatko reagirao na svoj način, djevojčica je bila emotivnija, ona je onako imala situacije kad bi postala jako emotivna, lakše bi se rasplakala na nekakvu situaciju na koju inače ne bi... Kod dječaka se desilo da je on bio u regresiji, bio je nešto lijeniji, nije bio toliko aktivan kao inače...“ (O1)</p> <p>„Pa neka od najčešćih reakcija su da se dijete povuče, da manje ulazi u socijalne kontakte s drugom djecom, znači malo se izolira, da je plačljivo, ako već nije plačljivo, promijeni neka svoja ponašanja, čak može biti agresivnosti, znači vrlo je raznoliko, ali sigurno se neke promjene vide u ponašanju.“ (O2)</p>	<p>Kao reakcije djeteta na gubitak većina stručnih suradnika ističe regresivna ponašanja (bebasto ponašanje ili ponovni povratak pelenama), zatim izrazito povlačenje (koje se može očitovati u povlačenju od druge djece i, između ostalog, u tome da dijete ne želi o tome razgovarati niti to spominjati), kao i izražene tantrume te agresivnost općenito, ali i agresivne ispade prema drugoj djeci, koje prije dijete nije iskazivalo (čupanje, griženje, lupanje). Također se najčešće ističu ogromna količina tuge, uznemirenosti, zbunjenosti, straha i zabrinutosti (koji su povezani sa životom i zdravljem drugog roditelja odnosno strahom od novog mogućeg gubitka).</p> <p>Nekoliko stručnih suradnika navodi još neke reakcije kao što su to separacijska anksioznost,</p>	<p>„Bila je povučena, tiha, nije željela o tome komunicirati. Mada nam je tata rekao da je doma znala biti jako tužna i bilo je čak i noćne enureze.“ (SS2)</p> <p>„...to su bili izraženi tantrumi, češće agresivno ponašanje, povlačenje u sebe, agresivnost prema ostaloj djeci i česti plač dok je dijete bilo na spavanju.“ (SS8)</p> <p>„Ali prirodna reakcija djeteta je ogromna količina tuge, tjeskobe, straha, zbunjenosti. Reagirat će regresijom, na sve moguće načine će se ponašati, bebasto, bit će nesigurno i najčešće jako zabrinuto za život i zdravlje drugog roditelja.“ (SS4)</p> <p>„Najčešće u prvom periodu nije niti svjesno što se događa no nakon nekog vremena se pojavljuju ponašanja ili nekakvih agresivnih</p>

<p>došlo do odgođene reakcije. Jedan odgojitelj navodi kako je u prvotnom razdoblju izostala reakcija koja se javila tek nakon pogreba (mjesec i pol, dva kasnije). Dok drugi odgojitelj navodi kako nikakve reakcije nisu bile prisutne odmah, nego su se tek nakon sedam do deset dana počele primijećivati. Kod djeteta koje je izgubilo majku u prometnoj nesreći, odgojitelj navodi kako je u početku bio prisutan šok te je dijete ignoriralo na neki način ono što se dogodilo i nije pričalo niti zapitkivalo o tome gdje mu je sada mama.</p>	<p>„To je sve kulminiralo jedno cirka mjesec i pol, dva nakon pogreba, kad je dijete tek tada ustvari postalo svjesno da mama neće više doći.“ (O3)</p> <p>„Moram priznat da je dosta bio miran i staložen, onako kao i inače, nikakvo specifično ponašanje osim tog što je bio možda više povezan i usmjeren na mamu, da joj mora mahnuti i takve stvari.“ (O5)</p> <p>„Smrt oca stigla je brzo i nenadano, ali djevojčica ponašanje nije promijenila.“ (O9)</p> <p>„Dječak je bio vidljivo izmoren, zbunjen, nije htio jesti, a dan je provodio igrajući se sam.“ (O10)</p>	<p>nemogućnost koncentracije, noćna enureza, ljutnja, krivnja, apatija, tjeskoba, ranjivost, odbijanje hrane.</p> <p>Manji broj stručnih suradnika ističe potrebu za dužim bliskim kontaktom odgojitelja, traženjem njegove pažnje i teškoće da ga podijeli s drugom djecom odnosno dominacija nad njime.</p> <p>Neki od stručnih suradnika također primjećuju odgođene reakcije djece.</p> <p>Jedan stručni suradnik navodi kako se direktno žalovanje i plakanje ne vidi, nego ponašanje koje malo odstupa od dosadašnjeg i od nekakvih granica. Također, dva stručna suradnika navode kako nije bilo nekih dramatičnih promjena u ponašanju niti nekih burnih emocija, to jest, bez velikih odstupanja u raspoloženju (kratkotrajnije ili povremeno povlačenje u sebe ili rjeđe potreba djeteta da kaže što mu se dogodilo). Isto tako, pojačano je ispitivanje o temama smrti, kao i česti plač dok je dijete na spavanju.</p>	<p>ispada, puno je više dijete emotivno. Znao je lupiti, ugristi, čupnuti, što prije nije.“ (SS6)</p> <p>„Djeca su izuzetno, izuzetno ranjiva. To su stvarno sve razine osjećaja, od tuge, straha, ljutnje, nemira, agresije, povučenosti, dakle sve emocije su uključene, ovisno o tome koja je osobnost djeteta. Djeca koja su bila vrlo agresivna, postala su ili još agresivnija ili su se povukla u sebe, dakle odbijanje hrane, odbijanje odlaska u vrtić od straha da će drugi roditelj nastradati.“ (SS7)</p> <p>„Što se reakcija tiče – nije bilo nekih dramatičnih promjena u ponašanju niti nekih burnih emocija. Najčešće bi to bilo kratkotrajnije ili povremeno povlačenje u sebe ili rjeđe potreba djeteta da vam kaže što mu se dogodilo.“ (SS9)</p>
---	---	---	--

2. Osobitosti procesa tugovanja			
Sažeti odgovori	Točni navodi	Sažeti odgovori	Točni navodi
<p>Većina odgojitelja navodi kako se čini da nema konkretnog procesa tugovanja te da je on dublje skriven nego kod odraslih jer uglavnom nema toliko vanjskih osobitosti. Stoga, većina odgojitelja navodi kako se ne može govoriti o općim obrascima i konkretnim osobitostima jer one ovise od djeteta do djeteta i o njegovim psihološkim karakteristikama (je li dijete otvorenije ili zatvorenije), o dobi djeteta i o okolini, to jest, okruženju u kojem ono odrasta. Odgojitelji najčešće ističu kako se kod djece u procesu tugovanja može primijetiti s jedne strane povučenost, potreba za osamljivanjem, samozatajnost, smanjeno samopouzdanje, nesigurnost, bespomoćnost te s druge strane, agresivnost spram drugih i spram prijatelja u grupi.</p> <p>S jedne strane, nekoliko odgojitelja navodi kako neka djeca u procesu tugovanja odbijaju svaki razgovor te općenito odbijaju prihvatiti situaciju i potiskuju nekakvo sjećanje. U tim trenucima vrlo su</p>	<p>„Pa mislim da to kao i svaka odrasla osoba, da i dijete to prolazi individualno, da tu nema općeg obrasca sigurno kao ni kod nas. Znači ovisi o nekim psihološkim karakteristikama samog djeteta, dal je dijete otvorenije ili zatvorenije, ali sigurno da prolazi jedan specifičan proces na svoj neki dječji način, sad zavisi koliko.“ (O2)</p> <p>„Može biti to i nesigurnost i ona bespomoćnost, na neki način drukčije ponašanje, smanjeno samopouzdanje, povlačenje u sebe, znači sve je to nekako povezano, povezano s tim događajem gdje je dijete izgubljeno.“ (O5)</p> <p>„Pa, nema baš onog konkretnog procesa tugovanja kao kod odraslih recimo. Ali uglavnom ti se čini da ga nema...“ (O6)</p> <p>„Osobitosti tugovanja su vrlo različite, ovise o dobi djeteta, karakteru i okolini koja ih okružuje, na koji način odrasli prihvaćaju gubitak ili prenose na dijete – okruženje u kojem odrasta je od</p>	<p>Većina stručnih suradnika navodi kako osobitosti procesa tugovanja ovise prvenstveno o dobi djeteta (nije isto ako je dijete jasljičke, vrtićke ili predškolske dobi), zatim o okolini i podršci drugih osoba te o samoj emocionalnoj pismenosti djeteta. Također se slažu s činjenicom da su osobitosti procesa tugovanja dosta različite i da nema generalnih momenata, to jest, nema recepture koja je za svako dijete ista. U procesu tugovanja svakako dolazi do promjena u ponašanju kod djece jer im se iz temelja ruši emocionalna sigurnost gdje nerijetko postavljaju pitanja o smrti i o razvoju smrti općenito. Većina stručnih suradnika navodi kako je kod djece prisutan pojačan strah za drugog roditelja, traženje kada će se roditelj vratiti i hoće li se vratiti, a zna biti i noćnih strahova. Također ističu vrlo izraženu ljutnju, krivnju i pojačanu agresiju.</p> <p>Nekoliko stručnih suradnika navodi kako proces tugovanja ide u različitim fazama. Često na početku izostaje reakcija zbog određenog</p>	<p>„To jako ovisi o dobi djeteta i teško je govoriti o predškol koj dobi jer posve je jedna stvar ako dijete doživi gubitak u dobi prije treće godine, ako doživi između treće i četvrte ili tamo pred školu, jer se razlikuju dječje mogućnosti razumijevanja situacije i emocionalnog kapaciteta, suočavanja sa situacijom.“ (SS1)</p> <p>„Dio djece je recimo ispoljavalo onda pojačan strah za drugog roditelja, evo recimo tu bi potvrdila što kaže stručna literatura. I ona ljepljivost i ono nemoj ići, budi tu, recimo to je viđeno.“ (SS3)</p> <p>„Prije svega tugovanje kao i kod svakog drugog ljudskog bića ima najprije fazu negacije. Tu mogu biti vrlo, vrlo burne reakcije kod djeteta. Osobitosti su da su kompletno preplavljeni i ne znaju što bi s time.“ (SS4)</p> <p>„Pa mislim da bi to bila nekakva anksioznost, strah. U tom periodu su prisutne promjene u ponašanju, možda više te neke potrebe za tim</p>

<p>šutljiva, zatvorena, hladna te ne dopuštaju odgojiteljima da dopru do njih niti traže njihovu podršku. Dok s druge strane, nekoliko odgojitelja navodi kako djeca traže određeni fizički kontakt odnosno dodatnu pažnju i podršku odgojitelja (poljubac, zagrljaj) te razgovor o samoj bliskoj osobi i njegovom gubitku gdje nastoje sebi i drugima pojasniti to što se dogodilo.</p> <p>Također, odgojitelj koji navodi slučaj rada s djetetom u bolnici isto tako ističe kako nije mogao primijetiti nekakav klasičan proces tugovanja. Dok drugi odgojitelj navodi kako je u procesu tugovanja prisutan širok spektar emocija, od tuge do jedne euforije, gdje nema kontrole emocija.</p> <p>Uz sve navedeno, pojedini se odgojitelji mogu složiti da je kod djece u procesu tugovanja prisutna i tuga i često plakanje.</p>	<p>posebne važnosti.“ (O7)</p> <p>„Oni nastoje koliko sam shvatio sami sebi i svima oko sebe objasniti to što se dogodilo.“ (O1)</p> <p>„Djevojčica je reagirala tako da je često plakala i htjela govoriti o svome ocu. Često je tražila podršku odgojitelja, a ta podrška je bila fizički kontakt (zagrljaj ili dodir ruke) i razgovor, a često je i postavljala pitanja o svome tati. Dječak je šutio, nije htio našu podršku. Dosta je bio krut i hladan i nekako je sve to držao u sebi.“ (O8)</p>	<p>šoka i nevjerice. Također neki stručni suradnici navode kao jednu od osobitosti procesa tugovanja i tzv. ljepljivost odnosno potreba djeteta za fizičkim kontaktom, pretjeranim traženjem pažnje bliskog kontakta ili od drugih, to jest, različiti oblici traženja pažnje.</p> <p>Jedan stručni suradnik navodi kako su djeca tada kompletno preplavljena emocijama te ne znaju kako bi se nosila s njima. Ukoliko se emocije potiskuju dolazi do nekih neurotskih navika, kao što su, noćno mokrenje, zadržavanje mokraće, odbijanje jela, pretjerano jedenje, griženje noktiju, masturbacija.</p> <p>Pojedini stručni suradnici navode kako neka djeca u procesu tugovanja imaju vrlo burne reakcije gdje neki to verbaliziraju i pokazuju na način da se jako isplaču, budu tužni, nemirni ili se počinju prkositi i imati izražene tantrume usred ručka ili igre. Dok se drugi povlače u sebe, ne žele o tome pričati, anksiozni su i nevoljki.</p>	<p>fizičkim kontaktom.“ (SS6)</p> <p>„Traženje pažnje od drugih, recimo traženje nekakvog bliskog kontakta, različiti oblici traženja pažnje...“ (SS5)</p> <p>„Dobro poznajemo sve faze tugovanja i imamo razumijevanje za ispade ljutnje ili pojačanu agresiju jer znamo da je normalna i očekivana.“ (SS9)</p> <p>„...ako roditelj naglo umre ili ako je roditelj dugo bolovao pa se onda to nekako očekivalo, ali dijete to nikad ne očekuje i za njega je to uvijek šok, nevjerica, ponekad negiranje, postavljanje stotinu pitanja koja se tiču smrti i razvoja smrti u smislu zašto...“ (SS7)</p>
--	---	--	---

3. Izvori podrške djetetu u tugovanju			
Sažeti odgovori	Točni navodi	Sažeti odgovori	Točni navodi
<p>Većina odgojitelja navodi nekoliko izvora podrške djetetu u procesu tugovanja. Prvenstveno se ističe podrška stručnih suradnika odnosno stručnog tima, za pomoć i prihvaćanje situacije u kojoj se dijete pronašlo. Ovdje se posebno ističe uska suradnja sa psihologom koji može pomoći svojim stručnim kompetencijama u samom procesu tugovanja i u savjetovanju, ali i u podršci savjetovanju roditelja i djece. Također se ovdje izdvaja i individualan susret psihologa s djetetom (rad jedan na jedan). One izvore podrške koje većina odgojitelja isto tako najčešće ističe su podrška odgojitelja i podrška roditelja ili preostalih bliskih članova obitelji, ali i njihova međusobna suradnja. Odgojitelji ističu kako oni trebaju biti podrška djetetu kako bi dijete prihvatilo svoje emocije, kao normalne emocije, te da je gubitak normalan dio života odnosno nešto što je prirodno i što je dio životnog procesa. Ističu još i važnost njihove podrške roditeljima kako bi ih mogli usmjeriti da s djetetom otvoreno</p>	<p>„Ovdje je važna pomoć stručnog tima, ukoliko imate stručni tim.“ (O3)</p> <p>„Često trebaju i stručnu osobu za pomoć i prihvaćanje. Iz mojeg iskustva dijete voli biti na individualnom susretu sa psihologom ili osobom iz ustanove koju poznaje. Rad jedan na jedan.“ (O7)</p> <p>„Mi obavezno u takvim situacijama surađujemo usko s našim psihologom, zato što njegove stručne kompetencije su definitivno nešto što može pomoći u tom nekom procesu i savjetovanja, podrške savjetodavne roditeljima, isto tako i djeci, tako da mislim da bez te neke timske suradnje to nije potpuno.“ (O2)</p> <p>„Najvažnije od svega je da dijete ima podršku i da odgojitelji surađuju s roditeljima. U toj je komunikaciji iskrenost ključna. Vrsta podrške koja je važna djeci jest briga, pažnja i ljubav, suradnja s preostalim bliskim osobama kao i razgovor s djecom iz skupine.“ (O9)</p> <p>„...znači naša dužnost je kada to već</p>	<p>Ono što stručni suradnici ističu kao najbitniji izvor podrške je bliska, iskrena i prije svega stabilna osoba koja će moći razumijeti promjene u ponašanju kod djeteta, kao i emocije koje se nalaze u pozadini tih ponašanja. Također, ističe se kako će djetetu najviše pomoći ona bliska osoba koja je prije svega emocionalno pismena i koja se zna nositi s vlastitim emocijama. Izvore podrške koje većina stručnih suradnika najčešće ističe su podrška obitelji, podrška odgojitelja i podrška stručnih suradnika, kao i njihova međusobna suradnja. Zatim, većina stručnih suradnika najčešće ističe i podršku od roditelja ili od drugih bliskih osoba koje su ostale, odnosno podrška osoba od povjerenja (susjeda, prijatelja, itd.). Stručni suradnici navode kako njihova podrška prvenstveno treba biti usmjerena roditelju koji je također u procesu tugovanja, zatim odgojiteljima, a naposljetku i djetetu. Još jedan izvor podrške koji se najčešće ističe je podrška skupine odnosno podrška vršnjaka, to jest prijatelja, gdje je važno drugu djecu</p>	<p>„Mislim da mu treba iskrena, bliska osoba koja će biti uz njega.“ (SS3)</p> <p>„Ono što je potrebno zapravo djeci u procesu tugovanja je neka stabilna osoba, relativno stabilna osoba...“ (SS1)</p> <p>„Uglavnom, trebamo mi kao odrasli koji znamo kako je to, biti posebno pažljivi u tim trenucima prema djetetu, a i prema njegovoj obitelji isto. Često i obitelj traži podršku.“ (SS2)</p> <p>„Prvi vid podrške je odmah, hitno taj čas, razgovor s roditeljima čim saznamo da je dijete izgubilo blisku osobu.“ (SS3)</p> <p>„I, ono što je zapravo ključno, kakvu dijete ima podršku od drugih osoba koje su ostale, koliko tu druga osoba može protumačiti šta se događa i zapravo prihvatiti njihove osjećaje. Zapravo, odnos i kontakt je ključan.“ (SS1)</p> <p>„Jako puno smo razgovarali s cijelom skupinom, pokušali približiti što znači kada netko od</p>

<p>razgovaraju o gubitku. Također ističu koliko je važna i sama podrška roditelja ili preostalih bliskih članova obitelji za dijete koje se nalazi u procesu tugovanja.</p> <p>U ovom procesu neki odgojitelji naglašavaju i važnost podrške vršnjaka koja se očituje kroz međusobnu komunikaciju između djeteta u procesu tugovanja i druge djece. Isto tako, potrebno je razgovarati o gubitku i s djecom u skupini jer svatko može na svoj način doprinjeti podršci djetetu u procesu tugovanja jer je npr. nekom uginuo kućni ljubimac i slično.</p> <p>Manji broj odgojitelja navodi, između ostalog, važnost timske suradnje i timskog rada u cijelom kolektivu (odgojitelji, stručni suradnici, roditelji ili bliski članovi obitelji). Isto tako, manji broj odgojitelja navodi i važnost podrške djetetu unutar same obitelji, kao i njihovo međusobno zajedništvo.</p> <p>Jedan odgojitelj navodi kako je u tom jednom periodu potrebno potpuno predanje djetetu, barem dva, tri mjeseca dok se emocije ne počnu donekle ustaljivati. Drugi odgojitelj</p>	<p>prepoznamo da se s djetetom razgovara, naravno u onim granicama u kojima dijete želi razgovarati o tome, a kad već jednom se ta tema otvori, sigurno treba biti podrška u smislu da dijete prihvati da su to normalne emocije, da je to prirodno nešto što se događa u životnom procesu.“ (O2)</p> <p>„U procesu tugovanja potrebna je podrška, podrška te odrasle osobe, u smislu nastavka života, nastavak rutine, sigurnost.“ (O5)</p> <p>„Podrška vršnjaka je po meni potrebna. Naravno sa dozom za vršnjake, nemojmo sada pretjerivati, ali sama spoznaja i djeci znači puno.“ (O6)</p> <p>„Mislim da im je i taj razgovor bio dobar, nekakva utjeha, zagrljaj također, ljubavi, od koje se nitko nije pokvario, i ta nekakva pažnja u kolektivu, znači da se svi zajedno posvetimo tome, da svatko kaže nešto vezano uz to, i svatko se našao u nekoj priči vezano za to, nekom je uginuo pas...“ (O1)</p> <p>„Važno je da dijete osjeća zajedništvo sa svojom obitelji, da zajedno prođu kroz bolno iskustvo i</p>	<p>uključiti u podršku tugujućem djetetu, radom u skupini kroz razgovor, crtež, slušanjem i pričanjem priča, igrokazima, igranjem uloga, i dr. Isto tako, većina stručnih suradnika najčešće ističe sigurnost kao važan izvor podrške tugujućem djetetu, koja se očituje kroz sigurnost u odnosu s bliskom osobom, ali i kroz sigurnost u vrtićkom okruženju koje treba biti sigurna baza tugujućem djetetu. Uz sve navedene izvore podrške, većina stručnih suradnika naglašava još i potrebu za dodatnom podrškom, pažnjom, suosjećanjem, kao i potrebu za dodatnim senzibilitetom, osjetljivošću za djetetove potrebe. Većina stručnih suradnika naglašava važnim i potrebu za pojačanom dozom nježnosti, topline, ljubavi i empatije.</p> <p>Nekoliko stručnih suradnika naglašava kako je tugujućem djetetu potrebno razumijevanje i dozvoljavanje da tugu izrazi na svoj način gdje mu je potrebna struktura odnosno zadržavanje rutine. Jednako tako, ističu i važnost iskrenog razgovora. Nekolicina stručnih suradnika, također naglašava ključnim i emocionalnu bliskost, to jest, važnost odnosa i</p>	<p>djece izgubi blisku i voljenu osobu.“ (SS8)</p> <p>„Može im pomoći podrška odgojitelja, na način da se i druga djeca uključe u tu podršku. Mi to lijepo radimo u ovim razgovorima u radu u grupi, kroz crtež, slušanjem i pričanjem priča...“ (SS2)</p> <p>„Tu je ogroman dio odgojiteljski, da je tu, da osluškuje i da bude isto djetetu podrška. A najveća je podrška, prvo znam, drugo suosjećam s tobom i treće tu sam za tebe.“ (SS3)</p> <p>„Zato mislim da je jako važno da mi stručnjaci u sustavu podržimo roditelja prije svega, odnosno obitelj i preostale članove koje dijete oko sebe ima. Tu treba biti velika topla suradnja.“ (SS4)</p> <p>„Znači, prvo ide podrška prema roditeljima, pa onda prema odgojiteljima.“ (SS3)</p> <p>„...ali mislim da je tu jako, jako, jako važna stavka da odgojitelj pokuša pomoći roditelju, kako to odraditi s djetetom. Tako da mi se nekako čini da bi tu bila i velika ta nekakva savjetodavna uloga</p>
---	--	---	---

<p>navodi kako je bitna podrška i drugih roditelja koji čine skupinu, da i oni znaju da se nešto događa tom djetetu i da mu je potrebna podrška.</p> <p>Uz sve navedene izvore podrške pojedini odgojitelji još spominju i podršku u obliku zagrljaja, ljubavi, sigurnosti, razumijevanja, slobode, fleksibilnosti, pažnje, brige, topline i empatije. Ono što pojedini odgojitelji još ističu je, važnost razgovora odnosno otvorene i iskrene komunikacije, bez obmanjivanja i laganja. Odgojitelji spominju i razne bajke, slikovnice i priče koje mogu pomoći djetetu i pružiti mu podršku u samom nošenju sa situacijom. Isto tako, kao jedan od izvora podrške navodi se i osiguravanje ritma odnosno rutine kod djece u procesu tugovanja.</p>	<p>da mu sve o situaciji kaže njemu bliska voljena osoba kako bi održali povjerenje.“ (O10)</p> <p>„Pružam svu vrstu podrške djeci koja se nalaze u procesu tugovanja, znači to je podrška od zagrljaja, od razgovora, ako dijete danas ne želi, ne mora, jer u tom momentu on ne može vladati svojim emocijama.“ (O3)</p> <p>„Ono što im još može pomoći su priče i bajke.“ (O1)</p>	<p>fizičkog kontakta s odraslom osobom.</p> <p>Manji broj stručnih suradnika ističe kako je bitna podrška svih dionika u vrtiću uz prisustvo velike i tople suradnje s obitelji. Ono što manji broj stručnih suradnika još ističe kao važno je, stručna psihološka pomoć tugujućem djetetu.</p> <p>Jedan stručni suradnik navodi kako podrška i pomoć stručnih suradnika treba biti usmjerena prema svima koji dolaze u kontakt s djetetom odnosno odgojiteljima, spremačicama, kuharima, prijateljima u grupi, roditeljima prijatelja u grupi, kao i roditeljima djeteta koje je doživjelo gubitak. Također, jedan stručni suradnik ističe kako je ključna podrška odgojitelja i roditelja jer dijete mora imati priliku ispucati tu emocionalnost odnosno fizički izbaciti iz sebe taj emocionalni naboj i stres (kroz crtež, razgovor, pokret, glinu, plastelin i dr.).</p>	<p>odgojitelja.“ (SS6)</p> <p>„Dakle, to je onda jednostavno skupljanje resursa, da svima budemo podrška i pomoć, našim odgojiteljima i ne samo njima, i spremačicama, i kuharicama, svima koji dolaze u kontakt s djetetom...“ (SS7)</p> <p>„Znači dijete mora imati priliku ispucati tu emocionalnost gdje su ključni odgojitelji i roditelji kao podrška djetetu.“ (SS4)</p> <p>„Potrebno im je razumijevanje i recimo zadržavanje rutine. Ako se već doma sve raspada, da im tu bude neka sigurna baza i razumijevanje i dozvoljavanje da dijete to nekakvo tugovanje izražava na svoj način.“ (SS5)</p> <p>„...da zadržimo rutine koje je dijete do tada imalo jer samo rutine uz pojačanu dozu nježnosti, pažnje, slušanja, podrške i jačanja sebe daju djetetu osjećaj sigurnosti.“ (SS7)</p>
--	---	--	--

4. Uloga odgojitelja u pružanju podrške tugujućem djetetu			
Sažeti odgovori	Točni navodi	Sažeti odgovori	Točni navodi
<p>Većina odgojitelja ističe kao svoju najvažniju ulogu suradnju s roditeljima, odnosno s roditeljem koji je ostao ili s nekim bliskim članom obitelji. Najviše se ističe važnost podrške roditeljima koja se sastoji od iskrenih razgovora između odgojitelja i roditelja ili drugih bliskih članova obitelji, kako bi odgojitelj pravovremeno dobio informaciju i bio upoznat s njom. Ali isto tako, i od usmjeravanja roditelja kako gubitak prezentirati djetetu, kako se postaviti, na koji način pravilno reagirati, kako oni postupaju i kako se to odvija kod kuće. Također se navodi kako je važna uloga odgojitelja i u prenošenju svake informacije roditelju o djetetu, kao i pružanje sigurnosti djetetu, kako bi roditelj bio siguran da mu je dijete zbrinuto. Njihovom suradnjom pruža se zajednička podrška djetetu. Ono što većina odgojitelja također navodi kao svoju bitnu ulogu je biti podrška djetetu. Odgojitelji smatraju da su oni važan suport djetetu zbog same bliskosti s njim i stoga izdvajaju individualan rad s djetetom. Također ističu kako dijete treba znati</p>	<p>„Uloga odgojitelja je ta da izrazgovaramo s roditeljima, što i kako, jer i roditeljima je to isto nova situacija, kako to prezentirati djetetu.“ (O1)</p> <p>„Mislim da je tu ta poluga roditelj – odgojitelj možda najbitnija u tom trenutku, jer je to specifična situacija i za roditelja. Mislim da je možda veća odgovornost u tom smislu prenošenja roditeljima svake informacije i te jedne sigurnosti da roditelj zna da je dijete zbrinuto.“ (O4)</p> <p>„Uloga odgojitelja je velika i ne može se nikako preskočiti, zato iskreni razgovori osoba koji se brinu za dijete i odgojitelja su od neprocjenjive važnosti.“ (O7)</p> <p>„Tako da mislim da je uloga odgojitelja jako velika, jako, jako velika, puno veća nego od stručnog tima u ovom slučaju jer je tebi dijete deset sati s tobom u sobi.“ (O3)</p> <p>„Moje mišljenje je da dijete trebamo pustiti da otuguje, da se isplače ako ima potrebu pa čak i ako je ljut. Mi</p>	<p>Ono što većina stručnih suradnika ističe kao ulogu odgojitelja je to da odgojitelji trebaju aktivno promatrati i pratiti dijete kako bi se uvidjele promjene u ponašanju i kako bi se na njih adekvatno reagiralo. Ono što još stručni suradnici najčešće izdvajaju kao ulogu odgojitelja je emotivna podrška djetetu kroz prihvaćanje i razumijevanje onoga što se dogodilo kako bi se djetetu pružila bliskost, podrška, toplina i razumijevanje jer je odgojitelj tješitelj i oslonac. Ono što još pojedini stručni suradnici ističu kao ulogu odgojitelja je, dodatna posvećenost djetetu ukoliko dijete to traži, ne odbijati razgovor ukoliko dijete inicira tu temu, biti djetetu na raspolaganju, biti posebno senzibilan na sve što se događa, potaknuti djetetovu emocionalnu inteligenciju kroz različite aktivnosti, omogućiti sredstva kako bi dijete svoju tugu moglo izraziti, biti proširena obitelj djetetu na neki način, potražiti pomoć u literaturi ili kod kolegica, posjedovati određena znanja koja se sve ponašanja mogu pojaviti kao</p>	<p>„Uloga odgojitelja je ta da budu aktivni promatrači i aktivna podrška djetetu i ta neka znanja koja se sve ponašanja mogu pojaviti kao odraz djetetove reakcije na gubitak.“ (SS3)</p> <p>„Ja bih rekla da budu sigurna i nenametljiva luka, znači da nekako promatraju ako dijete treba razgovor, suport, podršku, da promatraju dal ima promjena u ponašanju, ako odgojitelj ima dobar odnos s djetetom onda će prirodno doći do te neke podrške i dijeljenja iskustava i informacija.“ (SS1)</p> <p>„A kod uloge odgojitelja, možda bi tu bila više ta neka emotivna, mislim pretpostavimo da je to dijete povezanije s odgojiteljem nego sa stručnim suradnikom, stoga će odgojitelj prije znati kako pristupiti kojem djetetu i dati informaciju eventualno i stručnom suradniku na koji način da pristupi djetetu.“ (SS6)</p> <p>„Kada od roditelja dobijemo informaciju da se u obitelji dogodila</p>

<p>da su oni uvijek tu za njega, biti mu podrška i uvijek na raspolaganju.</p> <p>Neki odgojitelji navode kako je njihova uloga u pružanju podrške tugujućem djetetu zaista velika. S obzirom da odgojitelji provode više vremena s djetetom, smatraju da je njihova uloga puno veća od uloge stručnog tima. Isto tako, nekoliko odgojitelja navodi kako je bitno djetetu ponuditi fleksibilnost, odnosno dati mu vremena i pustiti ga da odtuguje, da se isplače, dopustiti mu da se osami, dopustiti mu da nešto što inače možda radi da ne odradi taj put, odnosno pustiti ga da odradi svoje emocije onako kako mu je potrebno. Ističu kako je njihova uloga podržati dijete u svim njegovim reakcijama. Isto tako, manji broj odgojitelja navodi kako je njihova uloga i u jasnoj i izravnoj komunikaciji s djetetom gdje treba s djetetom razgovarati, dati mu priliku da se otvori kako bi moglo izraziti ono što osjeća i kako se osjeća u tom trenutku. Nekoliko odgojitelja navodi kako je njihova uloga uključiti stručne suradnike u proces pružanja podrške tugujućem djetetu, odnosno surađivati sa stručnom službom vrtića gdje</p>	<p>smo ti koji moramo dati djetetu podršku bez obzira kakva ona bila, a ne govoriti nemoj plakati.“ (O8)</p> <p>„Moja je uloga biti i djetetu i roditelju uvijek na raspolaganju, biti pristupačan, otvoren i iskren te spreman na učenje. U najvećoj mjeri biti podrška.“ (O9)</p> <p>„Znači naša uloga prvenstveno kada to već prepoznamo da se tada reagira, znači da uključimo i stručne suradnike, da razgovaramo s roditeljima, da vidimo što oni, kako oni postupaju. Vrlo je bitno znati kako se to odvija doma, dali se prepoznaje to žalovanje djeteta.“ (O2)</p> <p>„A ti si taj koji moraš individualno raditi s tim djetetom, moraš ga pratiti i promatrati, bilježiti svaku njegovu reakciju jer jedna reakcija vodi u drugu. I donositi odluku da li suzbiti pojedina ponašanja i pojedine reakcije ili ga pustiti da se, što se ono kaže, ispuše.“ (O3)</p> <p>„Uloga odgojitelja je jasna i izravna komunikacija, eventualno usmjeravanje djeteta, u smislu gdje si može samo pomoć, da samo nađe odgovor negdje u toj cijeloj situaciji.</p>	<p>odraz djetetove reakcije na gubitak. Jedan stručni suradnik navodi kako je uloga odgojitelja postaviti adekvatne granice na ponašanje ukoliko dolazi kod djeteta do nekih neprihvatljivih ponašanja. Drugi stručni suradnik navodi kako je uloga odgojitelja u tome da bude sigurna i nenametljiva luka djetetu, u smislu da ne ispituje dijete, da mu ne predlaže, nego da prihvati dječje osjećaje onakve kakve jesu.</p> <p>Nekoliko stručnih suradnika navodi kako je uloga odgojitelja uključiti stručne suradnike, potražiti njihovu pomoć, to jest, blisko surađivati s njima jer odgojitelj zna kako pristupiti kojem djetetu i na temelju toga može pružiti određene informacije stručnom suradniku. Isto tako, nekoliko stručnih suradnika navodi kako je odgojitelj model djetetu kako se tuguje, to jest, o tome kako će se odgojitelj ponašati ovisit će i djetetov osjećaj sigurnosti i osjećaj da će preživjeti taj gubitak. Ovdje navode kako je potrebno podijeliti s djetetom neka iskustva, ukoliko im se plače u nekom trenutku trebaju plakati s tim djetetom jer dijete dobiva informaciju zahvaljujući njihovom adekvatnom ponašanju.</p>	<p>ta vrsta gubitka pratimo dijete i u svakodnevnom smo kontaktu (pedagog - odgojitelj).“ (SS9)</p> <p>„Znači uključiti stručnog suradnika pa nekakvu tu savjetodavnu ulogu prema roditelju.“ (SS6)</p> <p>„Kao što je roditelj taj u koga dijete gleda, znate, dijete je to koje gleda u nas odrasle i o tome kako ćemo se mi ponašati ovisit će i njegov osjećaj sigurnosti i njegov osjećaj da će ono preživjeti gubitak.“ (SS7)</p> <p>„On je podrška, on je tješitelj, on je model kako se tuguje, on je netko tko omogućava sredstva da ta tuga ide van, on je oslonac.“ (SS4)</p> <p>„Nekako biti na raspolaganju, pružiti mu toplinu, podršku, razumijevanje, uključiti ga u socijalizaciju s ostalom djecom, potaknuti njegovu emocionalnu inteligenciju kroz različite aktivnosti...“ (SS8)</p> <p>„Uloga odgojitelja u pružanju podrške djeci je savjetovanje roditelja ako je potrebno, jer su odgojitelji tu prvi s kojima roditelji komuniciraju.“ (SS1)</p> <p>„Možda i druge odgojitelje s kojima</p>
---	--	---	---

<p>odgojitelj sve informacije koje ima prenosi stručnoj službi. Isto tako je moguće i da stručni suradnici ponude roditeljima pomoć preko odgojitelja, kako se postaviti, na koji način pravilno reagirati i slično.</p> <p>Manji broj odgojitelja kao svoju ulogu navodi dokumentiranje i bilježenje svake djetetove reakcije. Ističu važnost praćenja i promatranja djeteta te vođenja zapisa o djetetu, odnosno, kratkih crtica jer se na taj način može uvidjeti gdje bi nešto trebalo bolje odraditi.</p> <p>Jedan odgojitelj navodi kako je važno biti informiran od roditelja o djetetovim ranijim iskustvima s gubitkom, o roditeljskom stilu, uvjerenjima, ritualima obitelji, o otvorenosti i zatvorenosti obitelji, kulturnim specifičnostima kako bi se stvorio zdrav odnos s djetetom i kako bi se omogućilo da je dijete što manje zbunjeno trenutnom situacijom. Dok drugi odgojitelj smatra kako se uloga odgojitelja u pružanju podrške tugujućem djetetu ne razlikuje od njegove svakodnevne uloge, to jest, odgojitelj treba raditi onaj svoj posao koji i inače radi gdje nema potrebe za dodatnim radom od uobičajenog. Isto</p>	<p>I dati djetetu da se otvori, da se razgovara o djetetovim osjećajima. Ono što je jako važno je da se dijete može izraziti, što osjeća, kako se osjeća u tom trenutku i onda je i nama lakše pomoći mu.“ (O5)</p> <p>„Biti svjestan toga da su oni u teškim trenucima i dozvoliti im da se osame, da nešto što inače možda rade, da ne odrade taj put jer su u tuzi. Znači ponuditi im nekakvu fleksibilnost.“ (O1)</p> <p>„Pa mislim da je uloga odgojitelja samo da radi onaj svoj posao koji inače radi, ne mislim da treba nešto osobno više zamisliti ili misliti da radi nešto puno više od onoga što radi inače.“ (O4)</p> <p>„S druge strane trebamo u vrtiću dok smo u grupi isto to odraditi i proraditi, ne pustiti to iza leđa, jer djeca se onda osjećaju bolje. Znači popričati, porazgovarati o tome u krugu zajedno sa svima, tako da se oni s time osjećaju bolje.“ (O1)</p>	<p>Također, neki stručni suradnici ističu kako je uloga odgojitelja i u savjetovanju roditelja, odnosno, pružanju podrške roditeljima jer neki stručni suradnici smatraju kako su odgojitelji prvi s kojima roditelji komuniciraju. Na tragu toga, stručni suradnici navode kako odgojitelji trebaju surađivati s roditeljima i pomoći im kako da djetetu prenesu određenu informaciju. Neki stručni suradnici još ističu kako je uloga odgojitelja informirati i druge odgojitelje s kojima je dijete u kontaktu, to jest, ukoliko dolazi do promjene odgojitelja, trebalo bi ih uputiti kako bi i oni znali što se događa. Na temelju toga, odgojitelj bi trebao informaciju kvalitetno probaviti kroz vrtić jer se on prvi susreće s njom i svakako ima više informacija nego stručni suradnik.</p> <p>Manji broj stručnih suradnika navodi kako je uloga odgojitelja ključna, odnosno jako velika jer odgojitelj provodi puno vremena s djetetom. Također manji broj stručnih suradnika ističe kako je odgojitelj moderator u razgovoru između tugujućeg djeteta i druge djece jer moderiranjem tih odnosa doprinosi vršnjačkom suportu</p>	<p>je on u kontaktu informirati jer najčešće ono kad su prebacivanja iz grupe u grupu, opet da i ti drugi odgojitelji znaju što se događa...“ (SS6)</p> <p>„Znači odgojitelj kad dobije informaciju prvo mora udahnuti i vidjeti gdje je on s tim gubitkom. Ako osjeti da će on teško, da mu fali informacija, da mu fali jedan osjećaj podrške, jako je dobro znati da je može potražiti od nas stručnih suradnika, u literaturi, kod kolegica, gdje god.“ (SS7)</p>
---	---	---	---

<p>tako, jedan odgojitelj navodi kako je njihova uloga proraditi i porazgovarati o tome što se dogodilo i s ostalom djecom u skupini, zajedno u krugu, kako bi se i oni s time bolje osjećali, ali i samo dijete koje je doživjelo gubitak.</p> <p>Ono što još pojedini odgojitelji ističu da je njihova uloga je, pravovremeno reagirati, biti pristupačan i otvoren, biti iskren, biti spreman na učenje, imati razumijevanja.</p>		<p>kako bi na taj način dijete uključio u socijalizaciju s drugom djecom.</p> <p>Jedan stručni suradnik navodi kako je uloga odgojitelja u tome da pripremi djecu u grupi. Također navodi kako je uloga odgojitelja i u pripremi prostora, materijala, slikovnica, u pripremi roditelja samog djeteta i u pripremi ostalih roditelja. Ono što još isti stručni suradnik navodi kao bitnu ulogu odgojitelja je, u trenutku kada dozna informaciju o gubitku, odgojitelj treba vidjeti gdje je on s tim gubitkom, treba li mu podrška, nedostaje li mu informacija, je li mu teško itd.</p>	
--	--	---	--

5. Uloga stručnih suradnika u pružanju podrške tugujućem djetetu			
Sažeti odgovori	Točni navodi	Sažeti odgovori	Točni navodi
<p>Ono što skoro svi odgojitelji ističu kao najvažniju ulogu stručnih suradnika je biti podrška i pomoć odgojiteljima. Odgojitelji ovdje prvenstveno navode podršku stručnih suradnika u nošenju s novonastalom situacijom (na koji način pristupiti djetetu, kako raditi s tugujućim djetetom), kao i pomoć na način da ih se uputi na stručnu literaturu, da im se pomogne u nabavci članaka i priča te da ih se upozori kako bi se to moglo manifestirati. Također, odgojitelji ovdje ističu da bi stručni suradnici trebali zajedno s njima sjesti i provesti neko vrijeme u razgovoru kako bi uvidjeli u kojoj je fazi dijete, kako bi izmijenili iskustva o djetetu i pokušali pronaći najbolji model kako usmjeriti dijete dalje s njegovim emocijama i psihičkim stanjem. Ovdje odgojitelji ističu i važnost njihove međusobne suradnje gdje stručni suradnici trebaju zajedno s odgojiteljima pratiti kroz tekuću godinu sve što se događa. Odgojitelji smatraju da je njima potrebna puno veća podrška stručnih suradnika, nego samom djetetu.</p>	<p>„Nama je stručni suradnik ponudio nekakve slikovnice, literaturu za roditelje, tako da oni su zapravo preko nas ponudili roditeljima stručnu pomoć, kako se postaviti, što, na koji način pravilno reagirati.“ (O1)</p> <p>„Pa uloga stručnog suradnika je da se na vrijeme uključi svakako, da s odgojiteljem također provede neko vrijeme u razgovoru da se vidi točno što se događa, u kojoj fazi je dijete, znači da također razgovara s djetetom i da se uključi u pružanje savjetodavne podrške roditeljima zajedno s odgojiteljem.“ (O2)</p> <p>„Podrška u smislu individualnog rada s tim djetetom, podrška u smislu pomoći meni literaturom, nabavom članaka, priča, kako raditi s tim djetetom, podrška u smislu doći i uzeti dijete iz grupe, otići prošetati s tim djetetom, razgovarati s tim djetetom ili doći u grupu, sjesti u grupu i razgovarati s djetetom, poigrati se s tim djetetom...“ (O3)</p> <p>„Sve što odgojitelj zna potrebno je</p>	<p>Gotovo svi stručni suradnici kao svoju najvažniju ulogu navode podršku djetetu gdje većina stručnih suradnika navodi podršku djetetu diskretnim boravkom u odgojno-obrazovnoj skupini, dok znatno manji broj stručnih suradnika izdvaja individualan rad s djetetom. Stručni suradnici najviše ističu važnost izbjegavanja izdvajanja djeteta iz skupine kako se dijete ne bi osjećalo izolirano. Individualan rad s djetetom navodi se jedino u slučaju ako odgojitelj procijeni da je djetetu krizni period dana gdje se dijete onda može izdvojiti iz skupine kako bi se individualno radilo s njime. Stručni suradnici navode kako podršku djetetu mogu pružiti kroz terapijske procese, kroz igru, crtež, priče, razgovor. Ovdje stručni suradnici ističu kako je njihova uloga svakodnevno pratiti dijete, kao i njegove reakcije i ponašanja. Također, navodi se kako je potrebno djetetu dati priliku da govori o osobi koja mu nedostaje te pomoći mu formulirati što ga muči kako bi se emocije mogle normalizirati. Skoro svi stručni suradnici navode kako je</p>	<p>„Ako sam ja netko tko dođe redovito u grupu i s njima se igra i ako dođem i kroz igru, na neki način, fino osjetim kako se dijete suočava da ga pritom nisam izložila ne bi li onda odgojitelju mogla biti bolja podrška, onda je to nekakva uloga stručnog suradnika po meni.“ (SS4)</p> <p>„Znači ja kao psiholog uzmem dijete i radim individualno s njim. U trenucima kada možda odgojitelji procjene da je ono baš krizni period dana, onda isto tako ono što sam prije rekao radimo kroz te naše tehnike igre uglavnom, to je sve kroz igru, priču, crtež i tako.“ (SS2)</p> <p>„Dijete svakodnevno pratim i s njim razgovaram kada procijenim da to želi. Nekad mu pomažem formulirati što ga muči i 'normaliziram' emociju.“ (SS9)</p> <p>„Uloga stručnog suradnika je kroz savjetovanje roditelja, savjetovanje odgojitelja i edukacija oko procesa, ako je potrebno i podrška djetetu kroz terapijske procese, tako da</p>

<p>Nekoliko odgojitelja ističe da je jedna od uloga stručnih suradnika i pomoć tugujućem djetetu kroz individualan rad. Odgojitelji navode kako bi stručni suradnici trebali razgovarati s tugujućim djetetom, doći u grupu i uzeti dijete iz grupe, otići prošetati s njim i porazgovarati, ili, doći u grupu, sjesti i razgovarati ili poigrati se s njim. Ovdje odgojitelji izdvajaju zajedničku pomoć stručnih suradnika i odgojitelja tugujućem djetetu. Također, nekoliko odgojitelja navodi kako je jedna od uloga stručnih suradnika uključiti se i u pružanje savjetodavne podrške roditeljima zajedno s odgojiteljima. Ovdje se ističe stručna pomoć roditeljima ili preostalim bliskim osobama, koja se može ponuditi i preko odgojitelja, putem slikovnica i literature za roditelje (kako se postaviti, na koji način pravilno reagirati, kako lakše pristupiti djetetu i kako pravilno proći kroz takvu situaciju).</p> <p>Jedan odgojitelj navodi kako stručni suradnici nemaju neku posebnu ulogu u pružanju podrške tugujućem djetetu (u vrtićkoj dobi), možda jedino u nekim ekstremnim situacijama.</p>	<p>prenijeti stručnoj službi, a tako i obrnuto.“ (O10)</p> <p>„Mislim da je njihova uloga više podrška odgojiteljima nego djeci.“ (O4)</p> <p>„Ali mogla bih reći kako bi njihova uloga bila uključivanje u grupu i da pomognu isto tom djetetu.“ (O5)</p> <p>„Ako odgojitelj čak nema niti nekakvih vještina prepoznavanja tog tugovanja, uloga stručnog suradnika je u tome da mu pomogne, da ga uputi na neku literaturu, da ga upozori kako bi se to moglo manifestirati i da prati kroz godinu što se događa. Nekakva podrška, ne sad podrška neka pretjerana, ali sat vremena definitivno je potrebna, ako ćemo složiti do cijele godine dva sata, mislim da to čak nije niti pretjerano niti kad gledaš organizacijski.“ (O6)</p> <p>„Stručni suradnik mora biti upoznat sa detaljima djetetovog ponašanja i djetetovih potreba kako bi zajedno s odgojiteljima mogao pomoći djetetu i odgojitelju kao i roditelju tj. skrbniku.“ (O7)</p> <p>„Pa ne mislim da stručni suradnik</p>	<p>njihova uloga u pružanju podrške tugujućem djetetu i kroz savjetovanje odgojitelja i savjetovanje roditelja. Ovdje se izdvaja pružanje podrške odgojiteljima, odnosno osnaživanje samog odgojitelja kako da se adekvatno suoči s cijelom situacijom, kako da pristupi djetetu, koje metode, tehnike i poticaje primijeniti u radu u grupi kako bi se pomoglo djetetu, ali i kako bi se potaknula socijalizacija i empatija među ostalom djecom. Stručni suradnici ističu suradnju s odgojiteljima kroz razgovor, kroz edukaciju oko samog procesa, pružanjem adekvatne literature, dogovorima i preporukama za daljnje djelovanje jer na taj način pružaju podršku samom djetetu. Također, stručni suradnici jednako tako ističu važnost njihove uloge i kroz savjetovanje, podršku i suradnju s roditeljima. Ovdje se ističe savjetodavni individualni rad s roditeljem/ima kako bi roditelj sam priopćio djetetu informaciju o gubitku bliske osobe, kako bi roditelj mogao podržati dijete i kako bi roditelj znao odgovoriti djetetu na sva njegova pitanja. Izdvaja se još podrška i pomoć roditelja na način da stručni</p>	<p>kroz savjetovanje, edukaciju i terapiju.“ (SS1)</p> <p>„Moja je uloga kao prvo da iskordiniram, da iskomuniciram i s obitelji, da vidimo što se može napraviti. Onda radim s odgojiteljima. Često odgojitelji traže literaturu, traže način, modalitet kako pomoći djetetu i često se radi individualno s djetetom.“ (SS2)</p> <p>„Čini mi se da je moja uloga indirektna, znači pružanje podrške roditelju prvo, i odgojitelju. Smatram da je to podrška djetetu. Naravno da na bilo kakav signal odgojitelja ili roditelja dođem ja neposredno u skupinu, ali izbjegavam izvlačiti dijete na individualno da ne bude pod prevelikim povećalom.“ (SS3)</p> <p>„Najprije moramo dati podršku samom odgojitelju koji nam je to saopćio. Jednostavno provjeriti kako je on s gubitkom. Onda je najprije priča gdje ustvari malo osnažiš samog odgojitelja, damo mu neke metode i tehnike koje će obavezno primijeniti u radu u grupi.“ (SS7)</p>
---	--	--	---

	<p>ima neku posebnu ulogu, kada govorimo o djeci vrtićke dobi, u smislu da je sad neka njegova uloga posebno naglašena, možda u nekim ekstremnim situacijama...“ (O4)</p> <p>„...izmijeniti iskustva o stečenoj vizuri o tom djetetu, s odgojiteljem zajednički sjest i pokušati pronaći najbolji način, najbolji model kako usmjeriti dijete dalje i s emocijama i sa psihičkim stanjem. Velika bi trebala biti uloga stručnog suradnika, moralo bi tako biti, nažalost nije.“ (O3)</p>	<p>suradnici prvo provjere u kojoj je fazi svoga procesa tugovanja roditelj te ukoliko je potrebno ponude mu razgovor u savjetovalištu. Stručni suradnici navode kako oni trebaju biti izvor podrške roditeljima kako bi zajedno pratili dijete i njegove promjene u ponašanju te kako bi na njih adekvatno reagirali. Nekoliko stručnih suradnika izdvaja kao svoju ulogu i suradnju s preostalim članovima obitelji odnosno suradnju s okolinom. Ovdje izdvajaju podršku obitelji na način da uvažavaju i pomognu obitelji ukoliko uvide da mogu i da oni to žele prihvatiti. Ističe se važnost međusobnog razgovora kako bi skupa iskordinirali sljedeće korake i kako bi svi gubitak jednako predstavili djetetu. Manji broj stručnih suradnika ističe kako je njihova uloga indirektna odnosno rijetko kad direktna, osim u nekim situacijama. Ono što još pojedini stručni suradnici navode kao svoju ulogu u pružanju podrške tugujućem djetetu je, održati roditeljski sastanak te uključiti skupinu i drugu djecu kroz vršnjački suport kako se tugujuće dijete ne bi osjećalo izolirano.</p>	<p>„Uloga stručnog suradnika je u stvari podržati odgojitelja i roditelja da podrže dijete. Mi nismo tu toliko direktno. Ja nisam djetetova primarna figura i ja mogu biti povremena podrška...“ (SS4)</p> <p>„Ponuditi sebe kao podršku i pomoć i roditelju koji je ostao bez partnera, slobodno da dođe u savjetovalište i na razgovor sa stručnim suradnikom. Zatim, biti u grupi s djetetom, pratiti ponašanje djeteta, dati djetetu dovoljno vremena da prođe sve ove sasvim normalne procese žalovanja i ojačati odgojitelje da se adekvatno nose s djetetom koje je doživjelo gubitak.“ (SS7)</p> <p>„Često moramo biti ono edukativni i prema obitelji, a opet respektirati njihov odnos prema gubitku. Ne možeš ti nikome reći vi ne smijete tako. Oni imaju takav svoj način, stil.“ (SS2)</p>
--	--	---	--

6. Oblici suradnje odgojitelja i stručnih suradnika u pružanju podrške tugujućem djetetu			
Sažeti odgovori	Točni navodi	Sažeti odgovori	Točni navodi
<p>Ono što skoro svi odgojitelji ističu kao najvažnije je zajednička suradnja i međusobna podrška odgojitelja i stručnih suradnika. Navode kako odgojitelji i stručni suradnici trebaju svakodnevno i planski surađivati s ciljem da su dijete i njegove potrebe primarne. Suradnja treba biti i timska tako da svaki od stručnih djelatnika vrtića prepoznaje stručne kompetencije drugoga. Između ostalog, odgojitelji navode kako suradnja treba biti čvrsta i otvorena.</p> <p>Ono što manji broj odgojitelja navodi kao jedan oblik suradnje je razmjena informacija, odnosno zajednički razgovor o problemima i mogućim rješenjima, to jest, o djetetovim reakcijama i načinima kako mu pomoći. Također, manji broj odgojitelja navodi kako između odgojitelja i stručnih suradnika treba biti jedna sinergija za dobrobit roditelja, kao i pomoć roditeljima koji nisu odgojno-obrazovni djelatnici.</p> <p>Pojedini odgojitelji još navode neke oblike suradnje, a to su, da odgojitelji trebaju zajedno sa stručnim</p>	<p>„...mislim da ta suradnja između stručnih suradnika i odgojitelja međusobno, pa i podrška, jer mislim da je i stručnim suradnicima potrebna podrška odgojitelja...“ (O4)</p> <p>„Suradnja stručne službe vrtića i odgojitelja mora biti jedna timska suradnja gdje svaki od stručnih djelatnika vrtića prepoznaje stručne kompetencije drugih.“ (O2)</p> <p>„Suradnja treba biti otvorena, razmjena informacija i međusobna podrška.“ (O5)</p> <p>„Važno je da ti stručni suradnik pruži podršku u tvom osobnom stručnom usavršavanju, da ti pruži podršku u konkretnom slučaju napraviti nekakav plan i da ti pruži podršku da vidi kako teče proces.“ (O6)</p> <p>„Stručna služba vrtića i odgojitelj trebaju svakodnevno i planski surađivati, uz međusobnu podršku s jasnim ciljem da je dijete i njegove potrebe primarno.“ (O7)</p>	<p>Ono što većina stručnih suradnika najčešće ističe kao oblik suradnje je timsko djelovanje i planiranje koje obuhvaća traženje metoda, na koji način i kako pristupiti djetetu i obitelji kako bi se lakše nosili s gubitkom. Isto tako, stručni suradnici najčešće navode kako je potrebna bliska suradnja, odnosno svakodnevni kontakt između odgojitelja i stručnih suradnika.</p> <p>Nekoliko stručnih suradnika kao oblik suradnje izdvaja dogovor i preporuke za djelovanje s matičnim odgojiteljem. Navode kako odgojitelji i stručni suradnici trebaju uzeti u obzir dijete i njegove specifičnosti, kao i specifičnosti obitelji (vjerske ili kulturološke). Također, pod ovime navode i dogovor koja će osoba češće boraviti u skupini kako bi se više pratilo dijete i njegovo ponašanje. Isto tako, nekoliko stručnih suradnika kao oblik suradnje ističe i prijenos, odnosno, razmjenu informacija kroz razgovor i otvorenost za savjetovanje i komunikaciju.</p> <p>Manji broj stručnih suradnika ističe</p>	<p>„Stručna služba vrtića i odgojitelji trebaju surađivati ono standardno sa prijenosom informacija, ako se događa nešto što je značajno za život djeteta, ključna je razmjena informacija, otvorenost za savjetovanje i komunikaciju ako je potrebno, edukacija ako je potrebna.“ (SS1)</p> <p>„Mi imamo i svoja timska planiranja kada planiramo kako pristupiti djetetu, kako pristupiti obitelji.“ (SS2)</p> <p>„Mislim da je u suradnji bitan taj timski rad i ovo su trenuci u kojima ta suradnja dolazi do izražaja.“ (SS7)</p> <p>„U suštini, stručni suradnik i odgojitelj trebaju surađivati tako da stručni suradnik bude ajmo reći ne kontrola odgojitelju, nikako, upravo obrnuto, podrška.“ (SS4)</p> <p>„Stručna služba vrtića i odgojitelj trebaju surađivati tako da se dogovaraju, da uzmu u obzir dijete i njegove specifičnosti, kao i specifičnosti njegove obitelji,</p>

<p>suradnicima organizirati vrijeme kada će razgovarati s bliskim osobama djetetu. Stručni suradnici trebaju biti podrška odgojiteljima u njihovom osobnom stručnom usavršavanju.</p>		<p>suradnju s roditeljima, odnosno savjetodavnu ulogu prema roditeljima gdje odgojitelj treba uključiti stručne suradnike ako roditelj/i ima neku specifičnu potrebu. Isto tako, manji broj stručnih suradnika navodi kao jedan oblik suradnje i edukaciju, odnosno kratke cikluse edukativnih radionica, ukoliko je to potrebno. Također, manji broj stručnih suradnika još navodi kako je potrebno da se stručni suradnici i odgojitelji međusobno povežu kako bi pomogli i bili podrška djetetu i cijeloj obitelji.</p> <p>Pojedini stručni suradnici još ističu i suradnju s vanjskim, partnerskim institucijama kao vanjsku pomoć.</p>	<p>nekakve možda vjerske ili kulturološke i da se dogovorimo šta ćemo i kako ćemo.“ (SS5)</p> <p>„Znači možemo i vanjske institucije uključiti, partnerske institucije. Znači da se povežemo, da pomognemo djetetu i obitelji.“ (SS2)</p> <p>„Potrebni su neki mali ciklusi radionica, edukativnih nešto, ali mislim da u svakoj situaciji posebno da to nije dovoljno, da kad dođe situacija da onda ide individualno psiholog – odgojitelj suradnja, da je to nužno.“ (SS3)</p> <p>„Znači uključiti stručnog suradnika pa nekakvu tu savjetodavnu ulogu prema roditelju.“ (SS6)</p>
<p>7. Osjećaj kompetentnosti za rad s tugujućim djetetom</p>			
<p>Točni navodi</p>	<p>Sažeti odgovori</p>	<p>Točni navodi</p>	<p>Sažeti odgovori</p>
<p>Nekoliko se odgojitelja osjeća kompetentnim za rad s djetetom koje je doživjelo gubitak bliske osobe. Odgojitelji se smatraju kompetentnima zbog svog osobnog iskustva s gubitkom, zbog toga što bi znali u kojem smjeru ići u određenoj situaciji i zbog toga što slušaju, gledaju, procjenjuju i prilagođavaju se</p>	<p>„Pa sad kad ste me to pitali, mislim da bi bilo pretenciozno da kažem da imam sva potrebna znanja.“ (O2)</p> <p>„Mislim da jesam kompetentna u smislu da slušam, da gledam, da procjenjujem, osluškujem i da se prilagođavam djetetu preko puta mene.“ (O4)</p>	<p>Skoro svi stručni suradnici navode kako se osjećaju kompetentnim za rad s djetetom koje je doživjelo gubitak bliske osobe. Ono zbog čega navode da se osjećaju kompetentnima je njihovo osobno iskustvo s gubitkom, višegodišnje iskustvo rada s tugujućom djecom te višegodišnje</p>	<p>„Pa smatram se u nekoj mjeri kompetentnim jer mislim da za baš poseban rad s gubitcima bi trebalo završiti posebne edukacije, da je to jedno vrlo zahtjevno područje.“ (SS2)</p> <p>„A za razinu stručnog suradnika u vrtiću mislim da sam kompetentna.“</p>

<p>djetetu.</p> <p>Manji broj odgojitelja navodi kako se ne osjeća kompetentnim za rad s djetetom koje je doživjelo gubitak bliske osobe. Navode kako je razlog tome što se na fakultetu s tom temom nisu susreli i samim time nisu dobili potrebna znanja. Isto tako navode kako se ne osjećaju kompetentnim u određenoj situaciji jer je svaki slučaj, kao i svako dijete, specifično.</p> <p>Također, manji broj odgojitelja navodi kako ne mogu precizno reći jesu li ili nisu kompetentni za rad s djetetom koje je doživjelo gubitak bliske osobe, upravo zbog toga što je svako iskustvo drugačije.</p>	<p>„Smatram se kompetentnom jer znam smjerove i znam šta bih tražila, zato smatram da sam kompetentna jer znam što bih tražila u kom trenutku i zašto bi mi bilo važno.“ (O6)</p> <p>„Nažalost, na studiju se ovakvim temama nismo bavili i ne smatram se kompetentnom za rad s djecom koja su doživjela gubitak bliske osobe.“ (O9)</p> <p>„Teška je to tema i nitko nije dovoljno kompetentan u datoj situaciji.“ (O7)</p>	<p>pohađanje edukacija.</p> <p>Manji broj stručnih suradnika navodi kako se u nekoj mjeri osjećaju kompetentnima, odnosno, ne osjećaju se potpuno kompetentnima. Navode kako je razlog tome manjak iskustva koji doprinosi nesigurnosti, kao i nepostojanje potrebnih edukacija.</p>	<p>(SS3)</p> <p>„Apsolutno, prošla sam višegodišnju edukaciju na temu traume i oporavka.“ (SS9)</p> <p>„...ne mogu baš reći da se osjećam sto postotnom kompetentnom.“ (SS6)</p> <p>„Da, smatram se kompetentnom, ali evo to je isto stvar iskustva.“ (SS4)</p>
--	--	--	---

5. RASPRAVA

Provedenim istraživanjem dobiven je jasan uvid u različita iskustva odgojitelja i stručnih suradnika u pružanju podrške djeci suočenom s gubitkom bliske osobe. U skladu s postavljenim istraživačkim pitanjima, ovim je istraživanjem utvrđena perspektiva odgojitelja i stručnih suradnika o njihovoj ulozi u pružanju podrške djeci suočenom s gubitkom bliske osobe. Također je ustanovljeno što odgojitelji i stručni suradnici misle o tome kako treba pristupiti djeci u odgojno-obrazovnom radu koja su suočena s gubitkom bliske osobe i koja su u procesu tugovanja.

Iskustva odgojitelja i stručnih suradnika s pružanjem podrške djeci suočenom s gubitkom

Kao što je prethodno navedeno, gubitak u dječjoj dobi može izazvati različite reakcije kod djece rane i predškolske dobi. Ono što većina odgojitelja ističe je to da reakcije mogu biti vrlo raznolike te da one ovise od djeteta do djeteta pa se čak mogu razlikovati kod blizanaca odnosno braće i sestara koji su doživjeli isti gubitak. Također, stručni suradnici navode kako reakcije djece mogu biti vrlo raznolike i ovisne o dobi, osobnosti i karakteru djeteta. Oni navode kako reakcije ovise i o tome koliko je ta osoba bliska djetetu, radi li se o primarnom skrbniku ili o nekoj drugoj osobi koja djetetu nije toliko bliska. Odgojitelji navode kako se reakcije najčešće očituju u emocionalnoj osjetljivosti i u promjeni nekih svojih uobičajenih ponašanja koja nisu inače karakteristična za određeno dijete. Isto tako ističu kako su ponekad u različitim situacijama kod istog djeteta prisutne vrlo različite reakcije. Ono što ističu i odgojitelji i stručni suradnici kao najčešće reakcije djece prilikom gubitka bliske osobe su regresivna ponašanja, izrazito povlačenje i agresivnost. Kuterovac (1992; prema Arambašić, 2008) kao čestu reakciju na gubitak bliske osobe u dječjoj dobi navodi povratak na ponašanje koje je bilo karakteristično za raniju razvojnu fazu, npr. tepanje, mokrenje u krevet, specifičan način uspavlivanja, i tako dalje. Odgojitelji još navode kao najčešće reakcije, izoliranost od druge djece te pretjerano i iznenadno plakanje, dok stručni suradnici još navode izražene tantrume, ogromnu količinu tuge, zbunjenosti, uznemirenosti, straha i zabrinutosti. Ovi su navodi u skladu s brojnim tvrdnjama različitih autora, pa tako autorica Arambašić (2008) neke od navedenih reakcija navodi kao reakcije koje su odraslima osobito teške ili nerazumljive, a to su snažni izljevi plača, izrazita agresivnost, strah od smrti, bolesti i tjelesnih ozljeda. Također, navedeno je u skladu i s tvrdnjama autora Dyregrova (2001) koji navodi kako djeca

predškolske dobi svoju tugu i depresiju mogu maskirati ispadima u ponašanju, primjerice, kroz izljeve gnjeva. Navedeno se može povezati i s tvrdnjom autora Shapiro (1994; prema Arambašić, 2008) koji navodi kako povlačenje od drugih ljudi nakon gubitka u dječjoj dobi može biti uzrokovano činjenicom da dijete ne razumije što se zbiva, a to se ili ne usudi pokazati ili ima iskustvo da odrasli nepovoljno reagiraju na njegov pokušaj razumijevanja situacije.

Nakon gubitka nekoga ili nečega nama vrijednog slijedi proces tugovanja kojeg karakteriziraju određene osobitosti. Na temelju rezultata istraživanja, većina odgojitelja navodi kako se čini da nema konkretnog procesa tugovanja kod djece te da je on dublje skriven nego kod odraslih jer uglavnom nema toliko vanjskih osobitosti. Navedeno razmišljanje je u skladu s činjenicom da se djeca tijekom tugovanja često ne ponašaju na isti način kao i odrasli, što mnoge ljude navodi na zaključak da oni gubitak ne doživljavaju tako „duboko“ kao odrasli ili da njihovo tugovanje kraće traje (Arambašić, 2008). Međutim, istraživanja fenomena tugovanja u djece govore kako sva djeca tuguju, neovisno o svojoj dobi (Himmelstein, 2004; prema Graovac, 2014). Također je zanimljivo navesti kako je na pitanje, kada je tugovanje završeno, najčešći odgovor odgojitelja i stručnih suradnika bio taj da, tugovanje nije nikada završeno, to jest, upitno je ako ikada završava. Naime, kako navodi Arambašić (2008), osoba koja je gubitak doživjela u djetinjstvu može ga u kasnijim životnim situacijama nanovo proživljavati pa se može činiti kao da proces tugovanja nikada nije završen. Također, većina odgojitelja navodi kako se ne može govoriti o općim obrascima i konkretnim osobitostima procesa tugovanja jer one ovise od djeteta do djeteta i o njegovim psihološkim karakteristikama (je li dijete otvorenije ili zatvorenije), o dobi djeteta i o okolini, to jest, okruženju u kojem ono odrasta. Na navedeno se mogu nadovezati i rezultati stručnih suradnika koji također navode kako osobitosti procesa tugovanja ovise prvenstveno o dobi djeteta (nije isto ako je dijete rane ili predškolske dobi), zatim o okolini i podršci drugih osoba te o samoj emocionalnoj pismenosti djeteta. Isto tako, slažu se s činjenicom da su osobitosti procesa tugovanja dosta različite i da nema generalnih momenata. To se može povezati s tvrdnjom da značajke procesa tugovanja određuje stupanj djetetova kognitivnog, emocionalnog i socijalnog razvoja, kao i veliki utjecaj okolinskih činitelja (Worden, 2002; prema Arambašić, 2008). Odgojitelji najčešće ističu kako se kod djece u procesu tugovanja može primijetiti s jedne strane povučenost, potreba za osamljivanjem, samozatajnost, smanjeno samopouzdanje, nesigurnost, bespomoćnost te s druge strane, agresivnost spram drugih i spram prijatelja u grupi. Dok većina stručnih suradnika navodi kako je kod djece

prisutan pojačan strah za drugog roditelja, traženje kada će se roditelj vratiti i hoće li se vratiti, a zna biti i noćnih strahova. Također ističu vrlo izraženu ljutnju, krivnju i pojačanu agresiju.

Koliko je podrška bitna u samom procesu tugovanja, govori i činjenica da adekvatna podrška i empatija mogu ukloniti ili ublažiti faktore najvećeg rizika i omogućiti zdravu prilagodbu na gubitak. One izvore podrške djetetu u procesu tugovanja koje odgojitelji i stručni suradnici najčešće navode su podrška obitelji, odnosno roditelja ili drugih bliskih osoba od povjerenja (susjeda, prijatelja, itd.), podrška odgojitelja, podrška stručnih suradnika odnosno podrška stručnog tima, gdje se također ističe važnost njihove međusobne suradnje. Može se zaključiti kako na temelju rezultata ovoga istraživanja odgojitelji i stručni suradnici također smatraju kako održavanje dječje ravnoteže najviše ovisi o pomoći odraslih (Dyregrov, 2001). Isto tako, navedeno se može objasniti i tvrdnjom autorice Graovac (2014) koja navodi da kada se radi o djeci koja tuguju, ne smije se izgubiti iz vida prirodna potreba djeteta za podrškom roditelja, što je u skladu i s istraživanjem Bergman i suradnika (2017) koji napominju kako podržavajuće roditeljstvo predstavlja izvor zaštite za tugujuće dijete. Odgojitelji još posebno ističu usku suradnju sa psihologom, kao i individualan susret psihologa s djetetom, dok stručni suradnici još navode kako je najbitniji izvor podrške djetetu bliska, iskrena i prije svega stabilna osoba koja će moći razumijeti promjene u ponašanju kod djeteta, kao i emocije koje se nalaze u pozadini tih ponašanja. Navedeno se može povezati s tvrdnjom autorice Profaca (1996) koja također navodi da djeci od odraslih treba suosjećanje bez prosuđivanja i vrednovanja bez obzira na to kako se djeca nose sa smrću i kako izražavaju osjećaje. Kao važne izvore podrške djetetu, stručni suradnici još najčešće navode, podršku skupine odnosno podršku vršnjaka. Kako bi i ostatak grupe mogao biti podrška tugujućem djetetu, izdvaja se jutarnji krug gdje se razgovara o gubitku i iznose sva pitanja te izražavaju osjećaji, što naposljetku dijete vodi ka olakšanju. U skladu s tim, autorice Profaca i Puhovski (2010) navode kako je važno stvoriti uvjete da se tugujuće dijete osjeća sigurno i prihvaćeno u svojoj grupi u vrtiću, da ima stalnu prisutnost bliske odrasle osobe (odgojitelja) te da slobodno može izražavati svoje osjećaje i reakcije. Na navedeno se mogu nadovezati i mišljenja stručnih suradnika koji posebno naglašavaju važnost stvaranja okruženja u kojem djeca mogu slobodno izraziti svoje emocije odnosno da im se dozvoli izražavanje tuge i svih drugih emocija koje osjećaju. Primjerice, odgojitelji su se najčešće susretali s gubicima majke i očeva gdje ističu kako treba biti posebno osjetljiv prilikom majčinog dana i dana očeva, u radu u odgojno-obrazovnoj ustanovi koju pohađa tugujuće dijete. Sudionici pridaju još veliki značaj i

važnosti održavanja rutine u svim drugim segmentima djetetova života, izvan okruženja u kojem se dogodio gubitak bliske osobe. Također spominju koliko je važno, ukoliko je to moguće, pripremiti dijete na gubitak koji će se dogoditi, razgovarati tijekom bolesti, prije smrti i nakon smrti, kako bi dijete lakše podnijelo gubitak njemu bliske osobe. Sudionici navode i veliku ulogu vjere u načinu na koji će se djetetu objasniti i približiti gubitak, kao i njegovo prihvaćanje gubitka, gdje su djeca kojima se na taj način objasnio gubitak bliske osobe, prije prihvatila sam gubitak i uspješnije prošla kroz sam proces tugovanja. Ovdje se ističe potreba za usaglašavanjem svih informacija kako dijete ne bi bilo zbunjeno različitim interpretacijama smrti od njemu bliskih osoba.

Uloga odgojitelja u pružanju podrške djeci suočenom s gubitkom

Odgojitelji predstavljaju jednu od najvažnijih figura u životu predškolskog djeteta, pa je tako i njihova uloga u pružanju podrške u procesu tugovanja iznimno važna. Prema dobivenim rezultatima, postoji razlika u mišljenjima odgojitelja i stručnih suradnika o ulozi odgojitelja u pružanju podrške djetetu suočenom s gubitkom bliske osobe.

Odgojitelji ističu kako je njihova uloga prvenstveno usmjerena na podršku i suradnju s roditeljima, a tek onda na podršku djeteta, dok stručni suradnici najčešće ističu kako je uloga odgojitelja prvenstveno usmjerena na dijete. Odgojitelji svoju suradnju s roditeljima ističu kao „polugu roditelj – odgojitelj“ za koju izdvajaju da je možda najbitnija u tom trenutku jer je to specifična i nova situacija i za roditelja/e. Ona se sastoji od iskrenih razgovora između odgojitelja i roditelja ili drugih bliskih članova obitelji, ali isto tako, i od usmjeravanja roditelja kako gubitak prezentirati djetetu, kako se postaviti i na koji način pravilno reagirati. Savjetodavni rad odgojitelja uključuje i educiranje roditelja o reakcijama djeteta na gubitak, kao i proces tugovanja roditelja i njegovo izražavanje osjećaja (Profaca, 1996). Međutim, odgojitelji navode kako se njihovom zajedničkom suradnjom zapravo pruža podrška djetetu, što se može povezati s rezultatima istraživanja autora Bergman i suradnika (2017) koji navode da podrška koju drugi preostali roditelj ili druga bliska osoba dobiva, može ojačati njegov kapacitet podrške prema tugujućem djetetu. Također, navedeno se može povezati i s tvrdnjom autorice Profaca (1996) koja navodi kako valja voditi računa da su za dijete najvažniji njegovi prirodni pomagači, pa je najčešći zadatak profesionalaca upravo njima dati podršku.

Kako je već i prethodno navedeno, stručni suradnici ističu kako je uloga odgojitelja prvenstveno ta da budu aktivna podrška djetetu. Iako su u svojim odgovorima snažnije

istaknuli podršku roditelju, i odgojitelji također navode kako je jedna od njihovih najvažnijih uloga ta da su aktivna podrška djetetu. Važno je da odgojitelji promatraju i prate dijete te da mu budu emotivna podrška kroz prihvaćanje i razumijevanje onoga što se dogodilo kako bi se djetetu pružila bliskost, podrška, toplina i razumijevanje, jer je odgojitelj tješitelj i oslonac. Navedeno je u skladu s navodima autorice Starc (1996) koja navodi kako odgojitelj dajući podršku djetetu, jača njegove unutrašnje snage i pomaže mu da proces tugovanja ide svojim prirodnim, zdravim tokom kako bi ono moglo vidjeti sebe u budućnosti.

Uloga stručnih suradnika u pružanju podrške djeci suočenom s gubitkom

Važnu ulogu u pružanju podrške djetetu suočenom s gubitkom bliske osobe imaju i stručni suradnici (psiholozi, pedagozi). Također, i u ovom se dijelu istraživanja pronalaze razlike u odgovorima dviju ispitanih skupina, pa tako većina odgojitelja ističe kako je uloga stručnih suradnika prvenstveno usmjerena na podršku i pomoć odgojiteljima, dok gotovo svi stručni suradnici ističu kako je njihova uloga prvenstveno usmjerena na podršku tugujućem djetetu.

Odgojitelji ovdje ponajviše navode podršku koji im stručni suradnici pružaju u nošenju s novonastalom situacijom, kao i pomoć na način da ih se uputi na stručnu literaturu, da im se pomogne u nabavci članaka i priča te da ih se upozori kako bi se situacija mogla dalje manifestirati. Odgojitelji smatraju da je njima potrebna puno veća podrška stručnih suradnika, nego samom djetetu, gdje je upravo najbitnija i njihova međusobna suradnja. Na navedeno nam ukazuje i autorica Starc (1996) koja ističe kako su stručni suradnici neophodan supervizor za odgojitelje koji su u kontaktu s tugujućim djetetom, čime pomažu i njima da se nose s tim teškim zadatkom i posredno prate proces djetetovog tugovanja onako kako se on manifestira u vrtiću.

Za razliku od odgojitelja, u okviru pružanja podrške djetetu, većina stručnih suradnika navodi podršku djetetu diskretnim boravkom u odgojno-obrazovnoj skupini, dok znatno manji broj stručnih suradnika izdvaja individualan rad s djetetom. Stručni suradnici navode kako podršku djetetu mogu pružiti kroz terapijske procese, igru, crtež, priče, razgovor. Ono što još skoro svi stručni suradnici navode kao svoju ulogu u pružanju podrške tugujućem djetetu je savjetovanje odgojitelja i savjetovanje roditelja. Ovdje se izdvaja osnaživanje samog odgojitelja kako da se adekvatno suoči s cijelom situacijom, kako da pristupi djetetu, koje metode, tehnike i poticaje primijeniti u radu u grupi kako bi se pomoglo djetetu, ali i kako bi

se potaknula socijalizacija i empatija među ostalom djecom. Kod savjetovanja roditelja stručni suradnici su usmjereni na individualni rad s roditeljem/ima kako bi roditelj sam priopćio djetetu informaciju o gubitku bliske osobe, kako bi roditelj mogao podržati dijete i kako bi roditelj znao odgovoriti djetetu na sva njegova pitanja. Stručni suradnici navode kako oni trebaju biti izvor podrške roditeljima kako bi zajedno pratili dijete i njegove promjene u ponašanju te kako bi na njih adekvatno reagirali. Stručni suradnici imaju važnu ulogu u pružanju podrške djetetu kroz ulogu savjetovatelja obitelji: kako kreirati zdravu prirodnu podršku djetetu koje tuguje (i ostalim članovima obitelji) (Starč, 1996). Koliko je važna podrška djetetu njemu bliskih osoba u samom procesu tugovanja pokazuju i rezultati istraživanja Berg i suradnika (2016) koji u svom istraživanju navode kako djeca koja su izgubila roditelje u ranoj i predškolskoj dobi imaju veći rizik od hospitalizacije zbog depresije u mladoj odrasloj dobi te im je potrebno dati prednost u preventivnim intervencijama nakon gubitka roditelja.

Pristup pružanju podrške djeci suočenom s gubitkom u odgojno-obrazovnoj ustanovi

Već se iz prethodno navedenih rezultata može uočiti koliko odgojitelji i stručni suradnici smatraju važnim njihovu međusobnu suradnju u pružanju podrške djetetu suočenom s gubitkom bliske osobe. Međutim, ovdje valja napomenuti kako često nije najvažnija brojnost onih koji pružaju podršku djetetu u procesu tugovanja, već emocionalna klima koja dijete okružuje nakon smrti (Dyregrov, 2001). Na temelju dobivenih rezultata, može se zaključiti kako i odgojitelji i stručni suradnici navode iste oblike međusobne suradnje prilikom pružanja podrške djetetu suočenom s gubitkom bliske osobe. Odgojitelji ističu kako stručni suradnici i odgojitelji trebaju svakodnevno i planski surađivati s ciljem da su dijete i njegove potrebe primarne. Navode kako suradnja treba biti timska, čvrsta i otvorena, tako da svaki od stručnih djelatnika vrtića prepoznaje stručne kompetencije drugoga. Isto tako, kao najčešći oblik suradnje, stručni suradnici izdvajaju timsko djelovanje i planiranje koje obuhvaća traženje metoda, na koji način i kako pristupiti djetetu i obitelji kako bi se lakše nosili s gubitkom. Navedeno obuhvaća blisku suradnju, odnosno svakodnevni kontakt između odgojitelja i stručnih suradnika. Stručni suradnici navode kako bi odgojitelji i stručni suradnici trebali surađivati konstantnim sugestijama, razmišljanjima, davanjem prijedloga gdje svatko dobije jedan dio svog zadatka i ima priliku češće boraviti u skupini.

Kako bi uopće mogli pružiti podršku tugujućem djetetu, odgojitelji i stručni suradnici moraju biti kompetentni, odnosno imati dovoljno znanja o gubicima, tugovanju i pružanju

podrške tugujućoj djeci. Prema rezultatima ovog istraživanja, stručni se suradnici osjećaju kompetentnijima za rad s tugujućom djecom te smatraju kako imaju dovoljno znanja o gubicima, tugovanju i pružanju podrške, za razliku od odgojitelja. Može se zaključiti da je ishod ovakvih rezultata u višegodišnjem iskustvu rada stručnih suradnika u ovom području, kao i pohađanje raznih edukacija na ovu temu. Za razliku od toga, odgojitelji se u svom radu ne susreću u tolikom intenzitetu s ovom problematikom kao stručni suradnici, ali, isto tako, o ovoj temi ne dobivaju potrebna znanja i kompetencije tijekom svog formalnog obrazovanja. Međutim, ono što još svakako valja naglasiti je da se relativno malo istraživača bavi problematikom gubitka bliske osobe, tugovanja i pružanja podrške u ranoj i predškolskoj dobi. Stoga postoji velika potreba za daljnjim istraživanjima unutar ovog područja, kao i potreba za dodatnim edukacijama, seminarima i stručnim usavršavanjima gdje bi se odgojno-obrazovni djelatnici mogli bolje upoznati s ovom problematikom i ujedno steći određena znanja i kompetencije za što stručniji rad u ovom području.

6. ZAKLJUČAK

Gubitak roditelja za dijete rane i predškolske dobi najteži je gubitak koji dijete može doživjeti. Dijete teško može tugovati samo, stoga je njemu potrebna okolina u kojoj će se tugovanje očitovati. Osim toga, vrlo je bitna emocionalna klima koja dijete okružuje nakon smrti. Koliko je važno pružanje podrške djetetu u procesu tugovanja, pokazuje i činjenica da nam doživljaji tuge u djetinjstvu mogu pomoći ili otežati teret naših današnjih gubitaka. S obzirom da djetetu prvi susreti sa smrću često ostaju u živom sjećanju i doživotno oblikuju njegovo shvaćanje smrti, vrlo je važno da okolina dopusti da se tugovanje odvija i da se djetetu omogući izražavanje osjećaja. Odrasle osobe imaju veliku ulogu u pružanju podrške djetetu u procesu tugovanja gdje je bitno pomoći djetetu prihvatiti promjene koje je gubitak donio, kao i pružiti mu osjećaj zaštićenosti i sigurnosti.

U skladu s postavljenim ciljem istraživanja, utvrđena je perspektiva odgojitelja i stručnih suradnika u pružanju podrške djeci suočenom s gubitkom bliske osobe tijekom boravka u dječjem vrtiću. Isto tako, dobiven je i jasan uvid u različita iskustva odgojitelja i stručnih suradnika u pružanju podrške djeci suočenom s gubitkom bliske osobe. Provedenim su istraživanjem dobiveni i odgovori na postavljena istraživačka pitanja gdje se posebno ističu uloge odgojitelja i stručnih suradnika. Odgojitelji ističu kako je njihova uloga prvenstveno usmjerena na podršku i suradnju s roditeljima, dok stručni suradnici smatraju kako je uloga odgojitelja prvenstveno usmjerena na podršku djeteta. Za ulogu stručnih suradnika, odgojitelji navode kako je ona prvenstveno usmjerena na podršku i pomoć odgojiteljima, dok stručni suradnici smatraju kako je njihova uloga prvenstveno usmjerena na podršku djeteta. Jedan od najznačajnijih zaključaka ovoga istraživanja je važnost međusobne suradnje odgojitelja i stručnih suradnika tijekom pružanja podrške djetetu suočenom s gubitkom bliske osobe. Ustanovljeno je kako stručna služba vrtića i odgojitelji trebaju svakodnevno i planski surađivati kako bi se ostvario najbolji mogući pristup djeci koja su suočena s gubitkom bliske osobe. Međusobna suradnja i podrška svih djetetu bliskih osoba, pa tako i odgojitelja i stručnih suradnika vrtića koje dijete pohađa, predstavlja sigurnu okosnicu u prihvaćanju gubitka, ali i u suočavanju sa svakim novim gubitkom.

LITERATURA

- Arambašić, L. (2008). *Gubitak, tugovanje, podrška*. 2. izdanje. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Ayalon, O. (1995). *Spasimo djecu: priručnik grupnih aktivnosti za pomoć djeci u stresu*. Zagreb: Školska knjiga.
- Berg, L., Rostila, M., i Hjern, A. (2016). Parental death during childhood and depression in young adults - a national cohort study. *Journal of child psychology and psychiatry, and allied disciplines*, 57 (9), 1092 – 1098. Preuzeto 26.11.2020.: <https://doi.org/10.1111/jcpp.12560>
- Bergman, AS., Axberg, U. i Hanson, E. (2017). When a parent dies – a systematic review of the effects of support programs for parentally bereaved children and their caregivers. *BMC Palliat Care*, 16 (39). Preuzeto 26.11.2020.: <https://doi.org/10.1186/s12904-017-0223-y>
- Bilić, V. (2014). Sram i žalovanje. U V. Rudan, D. Marčinko i suradnici (Ur). *Žalovanje* (str. 56 – 71). Zagreb: Medicinska naklada.
- Bujišić, G. (2005). *Dijete i kriza: priručnik za odgajatelje, učitelje i roditelje*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Buljan Flander, G. i Karlović, A. (2004). *Odgajam li dobro svoje dijete?*. Zagreb: Marko M. usluge d.o.o.
- Dyregrov, A. (2001). *Tugovanje u djece: priručnik za odrasle*. Zagreb: Educa.
- Gjurković, T. i Knežević, T. (2017). *Žirafica je tužna jer djeda više nema*. Varaždin: Evenio d.o.o.
- Graovac, M. (2014). Žalovanje u djece. U V. Rudan, D. Marčinko i suradnici (Ur). *Žalovanje* (str. 13 – 21). Zagreb: Medicinska naklada.
- Hay, L. i Kessler, D. (2016). *Iscijelite svoje srce*. Zagreb: V.B.Z. d.o.o.
- Jakovljević, M. (2014). Ljudska priroda, gubitak i tuga iz različitih perspektiva: normalno i patološko žalovanje. U V. Rudan, D. Marčinko i suradnici (Ur). *Žalovanje* (str. 1 – 12). Zagreb: Medicinska naklada.

- Jeđud, I. (2007). *Alisa u zemlji čuda – kvalitativna metodologija i metoda utemeljene teorije. Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja 2007*, Vol 43, br. 2, 83 – 101.
- Jovović, I., Kutil, H. i Radat, K. (2018). *Kako pomoći djetetu kod tugovanja*. Zagreb: Udruga za unapređenje kvalitete življenja „Let“. Preuzeto 26.11.2020.: <https://www.udrugale.hr/wp-content/uploads/2018/09/Kako-pomo%C4%87i-djetetu-kod-tugovanja.pdf>
- Jukić Lušić, I. (2014). Posjet obitelji djeteta koje je doživjelo gubitak bliske osobe. U M. Milanović i suradnice (Ur.) *Pomozimo im rasti: priručnik za partnerstvo odgojitelja i roditelja* (str. 128 – 134). Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Lake, T. (1992). *Kako preboljeti gubitak bliske osobe*. Zagreb: Mladinska knjiga Zagreb.
- Monbourquette, J. (2000). *Iznova živjeti: kako gubitak može postati poticajem novoga rasta*. Zagreb: Provincijalat franjevac trećoredaca.
- Moody, R. i Arcangel, D. (2005). *Život poslije gubitka: kako pronaći nadu u životu poslije života*. Zagreb: V.B.Z. d.o.o.
- Mužić, V. (1999). *Uvod u metodologiju istraživanja odgoja i obrazovanja*. Zagreb: Educa.
- Noel, B. i Blair, P. D. (2012). *Kako preboljeti gubitak voljene osobe*. Zagreb: V.B.Z. d.o.o.
- Oehlberg, B. (2008). *Neka bude bolje: aktivnosti koje pomažu djeci prebroditi stres i oporaviti se od traume*. Buševac: Ostvarenje d.o.o.
- Opić, S. (2017). *Metodologija istraživanja odgoja i obrazovanja*. Sveučilište u Zagrebu, Zagreb: Učiteljski fakultet.
- Pregrad, J. (1996). Gubitak i tugovanje u djece. U J. Pregrad (Ur). *Stres, trauma, oporavak* (str. 177 – 184). Zagreb: Društo za psihološku pomoć.
- Profaca, B. (1996). Podrška djetetu u tugovanju. U J. Pregrad (Ur). *Stres, trauma, oporavak* (str. 201 – 207). Zagreb: Društo za psihološku pomoć.
- Profaca, B. i Puhovski, S. (2010). *Kako pomoći tugujućem djetetu?*. Grad Zagreb: Poliklinika za zaštitu djece i mladih Grada Zagreba. Preuzeto 26.11.2020.: <https://www.poliklinika-djeca.hr/publikacije/kako-pomoci-tugujucem-djetetu/>
- Salajpal, T. (2008). *Ranjeni životi – suočavanje s gubicima*. Zagreb: Alinea.
- Starc, B. (1996). Podrška djetetu u tugovanju ojačavanjem njegove okoline. U J. Pregrad (Ur). *Stres, trauma, oporavak* (str. 209 – 215). Zagreb: Društo za psihološku pomoć.

- Subotić, Z. (1996). Gubitak i tugovanje. U J. Pregrad (Ur). *Stres, trauma, oporavak* (str. 169 – 176). Zagreb: Društo za psihološku pomoć.
- Štambuk, A. (2006). Kako roditelji mogu pomoći djeci u prihvaćanju gubitaka? *Dijete i društvo*, 8 (1), 221 – 229.
- Willis, C. A. (2002). The Grieving Process in Children: Strategies for Understanding, Educating, and Reconciling Children's Perceptions of Death. *Early Childhood Education Journal*, 29 (4), 221 – 226. Preuzeto 26.11.2020.: <https://doi.org/10.1023/A:1015125422643>

PRILOZI

Prilog 1. Primjer predloška s pitanjima korištenog u istraživanju

Uputa:

Na početku, zahvaljujem što ste pristali na sudjelovanje u istraživanju. Ovo istraživanje provodim u svrhu izrade svog diplomskog rada i cilj mi je saznati iskustva odgojitelja i stručnih suradnika u radu s djecom koja su doživjela gubitak, kao i mišljenje o tome kako bi se djeci koja se nađu u takvoj situaciji moglo pomoći u vrtiću. Osim s Vama razgovarat ću s još nekoliko odgojitelja i stručnih suradnika iz različitih dječjih vrtića kako bih prikupila različita mišljenja i iskustva. Nadam se da će informacije koje ću doznati putem ovih razgovora doprinijeti otkrivanju različitih mogućnosti kojima se u vrtiću može podržati socijalno-emocionalni razvoj djece.

Ovaj oblik razgovora naziva se intervju. Riječ je o kvalitativnoj istraživačkoj metodi koja za cilj ima čuti što različitija mišljenja i ideje, stoga slobodno izrazite svoje mišljenje. Planirano trajanje razgovora je oko 20 minuta.

Htjela bih naglasiti kako apsolutno jamčim zaštitu identiteta svih koji će sudjelovati u istraživanju. Kako ja ne mogu istovremeno s vama i razgovarati i zapisivati sve što mi kažete, molim Vas za dopuštenje da razgovor i snimamo, kako nešto ne bismo izostavili.

Pitanja za odgojitelje:

1. Koliko puta ste se u Vašem dosadašnjem radu susreli s kriznom situacijom u kojoj je dijete iz Vaše odgojno-obrazovne skupine doživjelo gubitak bliske osobe? Koje reakcije djeteta su uobičajene u takvoj situaciji? Javljuju li se kod njih neki specifični oblici ponašanja? Možete li navesti nekoliko primjera?
2. Prema Vašem iskustvu, koje su osobitosti procesa tugovanja kod djece predškolske dobi? Koliko traje proces tugovanja kod djece koja su doživjela gubitak bliske osobe? Što im je u procesu tugovanja potrebno? Kada je tugovanje završeno?
3. Prema Vašem iskustvu, što može pomoći djeci koja su se susrela s gubitkom bliske osobe? Koju vrstu podrške pružate djeci koja se nalaze u procesu tugovanja?

4. Koja je uloga Vas kao odgojitelja u pružanju podrške djetetu? Koja je uloga stručnog suradnika u pružanju podrške djetetu? Na koji način stručna služba vrtića i odgojitelj trebaju surađivati kako bi se na najbolji način mogla pružiti podrška djetetu?

5. Smatrate li se kompetentnim za rad s djecom koja su doživjela gubitak bliske osobe, odnosno imate li (dovoljno) znanja o gubicima, tugovanju i pružanju podrške tugujućoj djeci? Što bi Vam moglo pomoći da se što lakše nosite s radom s djecom koja su doživjela gubitak?

6. Želite li Vi još nešto dodati, što Vam se čini važno, a što nije obuhvaćeno ovim pitanjima?

Pitanja za stručne suradnike:

1. Koliko puta ste se u Vašem dosadašnjem radu susreli s kriznom situacijom u kojoj je dijete iz Vašeg dječjeg vrtića doživjelo gubitak bliske osobe? Koje reakcije djeteta su uobičajene u takvoj situaciji? Javljaju li se kod njih neki specifični oblici ponašanja? Možete li navesti nekoliko primjera?

2. Prema Vašem iskustvu, koje su osobitosti procesa tugovanja kod djece predškolske dobi? Koliko traje proces tugovanja kod djece koja su doživjela gubitak bliske osobe? Što im je u procesu tugovanja potrebno? Kada je tugovanje završeno?

3. Prema Vašem iskustvu, što može pomoći djeci koja su se susrela s gubitkom bliske osobe? Koju vrstu podrške pružate djeci koja se nalaze u procesu tugovanja?

4. Koja je uloga Vas kao stručnog suradnika u pružanju podrške djetetu? Koja je uloga odgojitelja u pružanju podrške djetetu? Na koji način stručna služba vrtića i odgojitelj trebaju surađivati kako bi se na najbolji način mogla pružiti podrška djetetu?

5. Smatrate li se kompetentnim za rad s djecom koja su doživjela gubitak bliske osobe, odnosno imate li (dovoljno) znanja o gubicima, tugovanju i pružanju podrške tugujućoj djeci? Što bi Vam moglo pomoći da se što lakše nosite s radom s djecom koja su doživjela gubitak?

6. Želite li Vi još nešto dodati, što Vam se čini važno, a što nije obuhvaćeno ovim pitanjima?

Izjava o izvornosti diplomskog rada

Izjavljujem da je moj diplomski rad izvorni rezultat mojeg rada te da se u izradi istoga nisam koristila drugim izvorima osim onih koji su u njemu navedeni.

(vlastoručni potpis studenta)